॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना ।

।णमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्
न्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

कालिदासः ।

हल्लीं उपलब्ध असलेल्या संस्कृत वाङ्मयाकडे थोडेंसें लक्ष्य ़लें तर सहज असें दिसून येईल कीं ह्या वाङ्मयापैकीं शास्त्रीय-ाविवेचनाचे कांहीं थोडे फार, ग्रंथ शिवाय करून बाकीचे बहु-- ग्रंथ उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, अप्रस्तुतप्रशंसा, ान्द असेच दुसरेही कांहीं अलंकार यांनीं भूषित केलेलेच ़ळतात. त्यामुळें संस्कृत भाषेतील ग्रंथांत उदात्त व गंभीर ाचार, प्रौढ व सरळ कल्पना, योग्य व ग्राह्य उपदेश, इतिहास-सद्ध सुरस व मनोरंजक कथा आणि उच्च प्रतीच्या धर्माचें खरें ास्य वगैरे गुणांचें अप्रतिम वर्णन असूनही भाषालंकारांच्या धुर रसापुढें त्या गुणांचा स्वादही आम्हांस कळेनासा झाला ाहे. किंबहुना, अर्थालंकारांनीं ते गुण अगदींच गुरफटून ्यामुळें, आम्हांस अलंकारांचीं बरोबर लक्षणें माहीत नस-ामुळें व आमची विवेचनशक्ति लुप्तप्राय झाली असल्यामुळें ़र्ण ग्रंथ अलंकारमयच भासूं लागले. त्यामुळें भक्तिरसप्रधान ।मद्भागवतासारखीं पुराणें, आर्यभूमीचें पूर्वकालीन वैभव व ़क्रम यांचे द्योतक भारतासारखे इतिहास व अशाच प्रकारचे ़ीचे सर्व ग्रंथ कल्पनामय वाटून त्यांच्यावरील विश्वास अत्यंत ़थिल झाला आहे. आणि याच कारणानें जें देशाचें नुकसान ़ें आहे व होत आहे त्याचा सांप्रतकाळीं प्रत्यक्ष अनुभव येत ्यामुळें त्या संबंधाची निराळी कल्पना करण्याचें कारण ़ नाहीं. या साठीं प्रत्येक देशहितेच्छूनें पूर्वींच्या संस्कृत ़ीतील आपला विश्वास ज्या उपायानें वृद्धिंगत होईल आणि उपायानें त्या ग्रंथांचें विवेचन करून त्यांतील तत्वांचे व

अलंकारांचे भाग वेगवेगळे निवडून काढतां येतील अशा उपायांची योजना केली पाहिजे. असले उपाय जे असतील त्यांपैकींच अलंकारांचीं लक्षणें व विभाग बरोबर रीतीनें समजणें हा एक मुख्य उपाय आहे.

वर निर्दिष्ट केलेला विषय समजण्यास साधनीभूत असे काव्यप्रकाश, रसगंगाधर, साहित्यदर्पण, साहित्यसार वगैरे मोठमोठे उत्तम उत्तम प्राचीन व नवीन साहित्यशास्त्राचे ग्रंथ आजपर्यंत पुष्कळच झालेले आहेत. परंतु त्या ग्रंथांत केवळ अलंकारांचेंच विवरण नसून संस्कृत कवितेस लागणाऱ्या इतर साहित्यांचेंही पुष्कळ विवेचन केलेलें आहे. आणि वादविवादाचा विषय प्राचीनशास्त्रीय पद्धतीनें लिहिला असल्यानें उत्कृष्ट शास्त्रसंस्कारे असलेल्या मनुष्यावांचून इतरांस (म्हणजे साधारणपणें संस्कृत समजत असून फक्त अलंकारच शिकणाऱ्यांस) ते ग्रंथ फार मोठे व दुर्बोध असे आहेत. ज्यांत अलंकारांचीच माहिती आहे असे अलंकारसर्वस्व, कुवलयानंद वगैरे कांहीं ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत परंतु त्यांत असावीं तशीं अलंकारांचीं दोषरहित व मार्मिक अशीं लक्षणें नाहींत. यामुळें त्या ग्रंथांपासून व्हावें तसें अलंकारांचें ज्ञान होत नाहीं. आणि व्यवहारांत व प्राचीन पुराणादिक ग्रंथांत कधींही दृष्टीस न पडणाऱ्या अलंकारांचाही समावेश त्यांत केला असल्यामुळें व कोठें कोठें वादाचाही विषय असल्यामुळें तेही ग्रंथ यथार्थ समजण्यास मोठीच अडचण पडते. या सर्व गोष्टींचा विचार करून वरील सर्व अडचणी अंशतः तरी दूर व्हाव्या आणि लोकांस प्राचीन ग्रंथांतील खरें रहस्य समजून त्या ग्रंथांवर दृढतर विश्वास बसावा या हेतूनेंच आमचे मित्र वेदशास्त्रसंपन्न रा० रा० पंडित प्रभाकरशास्त्री बोवा गाडगीळ यांनीं हा लहानसा बालालंकार या नांवाचा ग्रंथ नवीन तयार केला आहे.

या ग्रथाताल अलकारांचीं लक्षणें प्रायः **पंडितराज जगन्नाथपंडितविरचित** **रसगंगाधर** ग्रंथांतून घेतलेलीं असून त्यांतील कांहीं लक्षणें फरक करून लिहिलेलीं आहेत. त्याचें कारण क्वचित् सुबोध होणें व क्वचित् जें मत विशेष ग्राह्य वाटलें त्याचा लक्षणांतच समावेश होणें हें होय. व कांहीं इतर प्राचीन ग्रंथांतून घेतलेलीं आहेत. व कांहीं लक्षणें तर ग्रंथकर्त्यानें प्राचीन ग्रंथांच्या आधारें स्वतः नवीं करून घातलेलीं आहेत.

या ग्रंथांत उदाहरणाकरतां दिलेले श्लोक ग्रंथकर्त्यानें केलेल्या **वासुदेवाभरण** नांवाचे काव्यांतून घेतलेलेच पुष्कळ आहेत. कांहीं तत्कृत दत्तकारुण्यलहरी स्तोत्रांतील आहेत. व कांहीं वाक्यें, श्लोकार्धें व क्वचित् पद्येंही केवळ उदाहरणा करतां स्वतः नवीं रचून घातलेलीं आहेत. व प्राचीन ग्रंथांतूनही बरेच श्लोक घेतलेले आहेत.

प्रत्येक अलंकाराच्या एका उदाहरणावर तरी लक्षणसमन्वय करून दाखविलेला आहे. तो लक्षणसमन्वय अशा खुबीनें लिहिला आहे कीं त्याच दिशेनें त्या अलंकाराचा अन्य ग्रंथांतील कोणताही श्लोक वाचला असतां त्यांतील अलंकाराचें स्वरूप सहज लक्षांत येतें. या पुस्तकांत वादविवादाचा विषय अजीबात गाळून टाकून सिद्धांताचेंच तेवढें दिग्दर्शन केलें असल्यामुळें व तेंही सोप्या भाषेनें लिहिलें गेलें असल्यामुळें साधारणसंस्कृतज्ञासही स्वतः ग्रंथ वाचून अलंकारांचें ज्ञान चांगल्या प्रकारें होण्याचा संभव आहे. ग्रंथकर्त्याचे कांहीं कांहीं उदाहरणश्लोक तर इतके उत्तम साधले आहेत कीं ते वाचून संस्कृत काव्याचें खरें मर्म जाणणाऱ्या विद्वानांची मान हालल्या वाचून कधींही राहणार नाहीं. ह्या गोष्टींचा प्रत्यय सोबत जोडलेले विद्वानांचे अभिप्राय वाचले असतां येणार आहे. ज्यास्त गुणदोषविवेचन करणें विद्वान वाचकांवर सोंपविणें हेंच आम्हांस बरें वाटतें.

मिरज संस्थानचे प्रभु श्रीमंत गंगाधरराव बाळा· साहेब पटवर्धन यांच्याच प्रोत्साहनानें हा ग्रंथ सिद्धीस गेल्याचें ऐकून त्यांच्या गुणग्राहकतेचें वारंवार अभिनंदन केल्या वांचून आमच्यानें राहवत नाहीं.

शेवटीं जगत्पालक परमेश्वरापाशीं आमची येवढीच प्रार्थना आहे कीं या ग्रंथाचा पठनपाठनक्रम लौकर सुरू होऊन अशाच तऱ्हेचा या ग्रंथाचा पूर्वभाग तयार करण्याची बुद्धि ग्रंथकर्त्यास होऊन या ग्रंथाप्रमाणेंच त्याही ग्रंथास श्रीमंतांस व त्यांच्या सारख्याच इतर जहागीरदारांस प्रोत्साहन देण्याची बुद्धि त्याच परमेश्वरानें द्यावी अशी प्रार्थना करून हा प्रस्तावना लेख पुरा करण्याची विद्वद्वर्य वाचकांकडून मीं परवानगी घेतों·

प्रकाशक.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

भो भोः साहित्याकरोद्धृतनिर्दुष्टसगुणशब्दार्थजाम्बूनदालंकृतिसुवर्णकाराः जनपदहितैकसाधनान्वेषणपराः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरंधरा धीराः, विदितमेवाऽत्रभवतां तैस्तैर्जगन्मान्यैः पण्डितैः पूर्वस्मिन् काले साहित्योदधिपरिबृंहणे अमृतकरायमाणा विद्वन्मोदापादनपरायणा अनेकशो ग्रन्था निरमीयन्तेति । ते पुनस्तच्छास्त्रकोविदानामेव हृत्पुण्डरीकं विकासयन्ति । अलंकाररसैकपिपासूनां पुनस्तत्समयमजानतां तृष्णां न शमयन्ति । यद्यपि सन्ति केचिदीदृशाः परं तेऽपि अलंकारस्वरूपमात्रपरिचायका ननु याथार्थ्येन लक्षणादीनि प्रतिपादयन्ति । अतोऽयं मया बालालंकाराख्योऽल्पतरोऽनायासेन काव्यालंकारबोधनाय बालानां मुदे चेतरेषां विदुषां तावत् ग्रन्थो ग्रथितः ।

प्रायशोऽस्मिन् ग्रन्थे निरन्तराननधनुष्कोटिमध्यविनिःसृतवाक्शरप्रतिकृतप्रत्यर्थिना वादिकुलपञ्चाननेन पण्डितराजेन श्रीमज्जगन्नाथरायेण विनिर्मितादृसगङ्गाधरात् क्वचिदितरग्रन्थेभ्यश्च लक्षणानि संकलितानि। कानिचित्पुनः प्राचीनग्रन्थानुसारेण नवीनानि लक्षणानि विरच्य संनिवेशितानि। लक्ष्यपद्यानि च तावत् विद्वद्विहगकल्पद्रुमवामण्डानरेश—श्रीवासुदेवेत्यपरनामधेय–श्रीसुद्दलदेवधराधीश (सर, के. सी. आय् इ.) यशोवर्णनपरात् श्रीवासुदेवाभरणात् दत्तकारुण्यलहरीस्तोत्रात् प्राचीनग्रन्थेभ्यश्च संगृहीतानि। कानिचित्त्वभिनवानि श्लोकश्लोकार्धवाक्यात्मकानि निर्माय नियोजितानि।

एकैकस्मिन् लक्ष्ये लक्षणसमन्वयेन अलंकारोद्धारस्य दिक् प्रदर्शिता बुबोधयिपुभ्यो बालेभ्यः।

तथा चात्र विवादास्पदनिशाचरं दूरतो निःसार्य सिद्धान्तसुरचमूसंनिवेश एव स्थिरीकृतः।

सूक्ष्मतमपर्यालोचनेनैवाऽवगन्तुं शक्यानां विमतानां वा अलंकारभेदानां संग्रहेणाऽस्य पुस्तकस्य स्थली न संकुलीकृता। किंतु प्रसिद्धाऽनवरतव्यवहारोपयोगिनोऽलंकाराः प्रसिद्धतमास्तत्तद्भेदाश्चैव संगृहीताः संक्षेपसुगमताभङ्गभीरुणा मयेति क्षम्यैषा न्यूनता।

अस्माद्यत्किंचिद्यशश्चेत्प्रादुर्भवेत्तदा तदुपभोक्ता नाहमेकाकी। यतो येषां श्रीमतां पटवर्धनकुलतिलकानां मिरजसंस्थानाधिपानां गङ्गाधररायाणां बाळासाहेबाऽपरनामधेयानां समाश्रयादेवेयं कृतिः सिद्धिमाप्नोत्। किं बहुना “ रोगस्य ते चिकित्सां निदानमालोच्य पण्डित करिष्ये। मा हन्त कातरो भू रसक्रियायां नितान्तनिपुणोऽस्मि॥ ” इति पर्यायोक्तेन यैर्नाशिता मदाधयः समूलाः क्रीताश्च मच्चेतोवृत्तयो यद्गुणैस्ततस्तेऽपि तद्भागिन इति तेभ्य एवोपहारीकृतोऽयं ग्रन्थः।

तथाच इचलकरंजीसामन्तभूपतिश्रीमन्नारायणाश्रितैरस्मत्सुहृद्वरैस्तैलङ्गजातीयैः पण्डितबालशास्त्रिभिः स्वकीयानर्घसमयव्ययमविचिन्त्य वारंवारमेनं पर्यालोच्यास्य सम्यङ्न्यूनाधिकभावः सूचित इति तदुपकृतिभारं शिरसा वहता मया स परिहृत एव।

किंच अन्यैरपि यैर्यैर्विद्वन्महाशयैरिममामूलाग्रं पर्यालोच्य स्वाभिप्रायाः प्रकटीकृतास्त एव मामुपकारभारेण नतशिरसमभिजानन्तु।

अन्ते च महाधिभुजंगमैर्ममैदष्टस्य व्याधिग्राहेण सुतरां कवलीकृतशरीरस्यापि ममेयं कृतिर्यत्कृपाकटाक्षकणमात्रेणाऽजनि, तमेव परमेश्वरमस्या लोके पठनपाठनप्रचाराय मदभीष्टपूरणाय च मुहुः संप्रार्थ्य लेखादस्माद्विरमाम्यहम्—

ग्रन्थनिर्माता.

अभिप्रायाः।

कृतिरियं बालालंकाररूपान्तरान्तरा प्रायशः समग्रा दृष्टिपथमनायि। स्तुत्योऽयं प्रयत्नः। यतः सामान्यतः काव्यप्रकाशादिकठिनतरनिबन्धेभ्योऽलंकारतत्वं महतापि प्रयासेन न निर्णेतुं पार्यते। तत्रापि विशेषतो रसगङ्गाधरमहीध्रावरोहणापर्याप्तबुद्धीनां तत्रत्यसिद्धान्तानवबोद्धुं समीहमानानां सुलभैवेयं सोपानपद्या। किंतु रसभाव-ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्र-गुण-दोषादिकृत्स्नविषयविवेचनेन साहित्यशास्त्रीयसकलसिद्धान्तानत्र गुम्फितुं प्रोत्साहयति तत्रभवन्तं मन्मनस्तात्कियताप्यंशेन सफलीभविष्यत्येवेत्याशास्महे।

२०।६।१९०१

अभ्यङ्करोपाह्व-वासुदेवशास्त्रिणः
पुण्यपत्तनस्थफर्ग्युसनकालेजाभिधांग्लविश्वविद्यालये संस्कृतभाषाया अध्यापकाः.

वेदशास्त्रसंपन्न रा०रा० प्रभाकरशास्त्री गाडगीळ यांचा बालालंकार ग्रन्थ मीं साग्र वाचून पाहिला आहे. चांगला असून व्यापक विचारांनीं भरला आहे. लक्षणें सुगम व उपपत्ति सरळ असल्यानें नवीन शिकणारासही उपयुक्त व मनोरंजक होईल असा भरंवसा आहे.

विष्णु गोविंद विजापूरकर एम्. ए.
संस्कृतभाषाप्रधानाध्यापक राजारामकालेज कोल्हापूर.

शुद्धा सरला सगुणा यद्यपि कविता तथापि भोक्तॄणाम् ॥
चित्ताकर्षकमिच्छति विविधालंकारमेव वनितेव ॥ १ ॥
मानेनाऽल्पमनल्पं गुणगणकिरणैरिहेदमपि रत्नम् ॥
आदौ सोपममित्यपि विवेचनान्ते तु निरुपमं भाति ॥ २ ॥

बालालंकारांचें पुस्तक मीं समग्र वाचून पाहिलें. सध्याच्या काळीं अशा प्रकारच्या पुस्तकाची आवश्यकता होती ती उणीव या पुस्तकानें भरून निघाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या पुस्तकांत लक्षणें व उदाहरणें यांचा मेळ घालण्याची पद्धति सरळ व सुगम भाषेंत असल्यानें साधारण संस्कृत भाषा जाणाऱ्यांस व विद्यार्थ्यांसही हें पुस्तक बरेंच उपयुक्त होईल अशी उमेद आहे.

बाळशास्त्री तैलंग.
संस्कृतपाठशालाध्यापक संस्थान–इचलकरंजी.

श्रीमद्गङ्गाधराश्रयावदातमरीचिनगरवास्तव्यानामलंकारशास्त्रनिष्णातानां प्रभाकरशास्त्रिणां कृतिर्बालालंकारो मयाऽऽलोचि । अयं ग्रन्थोऽलंकारग्रहणे प्रविविक्षूणां मार्गदर्शित्वेन तथा रसगङ्गाधरदुर्गमवाक्यार्थविवरणदिग्दर्शित्वेन चाध्येतृवर्गस्य सुतरां साहाय्यं कुर्यादिति मे भाति । अत्र लक्षणानि प्रायो रसगङ्गाधरत उद्धृतानि ।

लक्षणव्याख्यानं च प्रायः सुबोधं सुविशदं च । लक्ष्याणि कानिचिदन्यग्रन्थात् संगृहीतानि कान्यपि नूतनान्येव विरचितानि । यद्यपि नूतनलक्ष्याणि सर्वांशतः समुद्धृतलक्ष्यतुलां नान्वारोढुमीशुस्तथापि लक्षणसमन्वये सर्वाण्यप्यलं समर्थानि दृश्यन्ते । अलंकारक्रमश्च यद्यपि रसगङ्गाधरानुकारी तथापि कुत्रचित् दृश्यमानभेदस्य किं बीजमिति नावगच्छामि । मुद्रणप्रमादाः शुद्धिपत्रे विशदीभवेयुरिति नात्र ते दर्शनीयाः । अत्रस्थनिखिलपद्यानां प्रभवदर्शिका वर्णानुक्रमसूची केनाप्यंशेनाध्ययनोपकारिणी भवेदिति तत्संग्रहोऽत्र क्रियेतेति सविनयमभ्यर्थये । अधुना प्रायः सर्वत्र शास्त्राध्ययन औदासीन्यं दृश्यते तेन साम्प्रदायिकमध्ययनाध्यापनं लुप्तप्रायं वर्तते । ततश्चांग्लशिक्षणक्रमे कुत्रचिदपेक्षितं नियतशास्त्राध्ययनं प्रायश्छात्रवर्गस्योद्वेगकरं भवति । तत्रायं ग्रन्थो विद्यार्थिभिः सम्यक्पठितश्चेत् सुखमेव तेऽलंकारग्रन्थज्ञाने प्रभवेयुरिति मन्ये ।

चैत्रकृष्ण १२
श० १८२४

भडकमकरकुलोत्पन्नमाधवार्यस्य तनूजो
हरिशर्मा.
मुम्बापुरीस्थविल्सनमहाशालायां संस्कृतभाषायाः प्रधानाध्यापकः.

॥ अथ अलंकाराणामनुक्रमणिका ॥

॥ समासेयमनुक्रमणिका ॥

वर्णक्रमेण लक्ष्यपद्यानां सूची ।

* इति अष्टदलचिह्नाङ्कित पद्य ग्रन्थकाररचित बोध्यम् ।

इत्युदाहरणपद्यसूची संपूर्णा ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्.	पंक्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.	पृष्ठम्.	पंक्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१	२२	भातिमान्	मतिमान्	४९	२४	नुत्पत्तो	नुत्पत्तौ
४	१	निययनं	नियमनं	५०	५	अत्रव	अत्रैव
५	९	वियषीभूतं	विषयीभूतं	५१	१५	शद्धस्य	शब्दस्य
६	१	सर्वथैवोमा	सर्वथैवोपमा	६१	५	अधर	अम्राऽधर
८	१४	वेन	स्वेन	६६	१०	र्थापन्तिः	र्थापत्तिः
१६	२२	मदनस्य	मदनस्य,	६६	२०	प्यत्तोत्ति	प्यत्तोति
२८	९	त्यर्थ	इत्यर्थं	६६	२६	हेतो	हेतोः
३०	२६	ध्रुवम्	(ध्रुवम्)	७२	३	समर्थः	समर्थः ।
३६	२३	व्याजस्तुतिः	व्याजोक्तिः	७२	४	किंचिदर्थः ।	किंचिदर्थः
३८	२५	विकृत शब्द्	विकृतशब्द	७३	१९	उपात्तः	उपात्तः ।
३९	२६	नार्थ तयं	नार्थतादात्म्यं	७९	२१	तुला	तुलां
४४	१९	गङ्गासागर	गङ्गा सागर				

इति शुद्धिपत्रं समाप्तम्.

॥ श्रीः ॥

बालालंकारः ।

कन्दर्पदर्पहर्तारं भर्तारं नमतां सताम् ।
वन्दामहे महेशानमम्बिकालिङ्गिताङ्गकम् ॥
यशोदां मातरं तातं केशवं वेङ्कटं गुरुम् ।
अग्रजं रामचन्द्रं च शिरसा प्रणमाम्यहम् ॥
बालकण्ठानलंकर्तुं बालाऽलंकार एष हि ।
प्रभाकरेण सुगमः संक्षिप्तः किल तन्यते ॥
लक्षणानि गृहीतानि रसगङ्गाधरादितः ।
नैजानि लक्ष्यपद्यानि परकीयाण्यपि क्वचित् ॥
श्रीमन्मिरजसंस्थानाऽधीशगङ्गाधराद्दहम् ।
लब्धाश्रयः करोमीमं बालालंकारमुत्तमम् ॥

अथ काव्यस्य रमणीयतापादकेष्वलंकारेषु प्रसिद्धत्वात् बह्वलंकारान्तर्वर्तित्वाच्च प्रथमं तावदुपमा निरूप्यते—

सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंकृतिः ॥

सुन्दरत्वं च चमत्कृतिजनकत्वम् । चमत्कृतिरानन्दविशेषः सहृदयहृदयप्रमाणकः । रूपकदृष्टान्तादिषु चमत्कारेषु तत्तन्निष्पादकतयाऽवस्थितस्यापि सादृश्यस्याऽसुन्दरत्वान्नाऽस्त्युपमालंकारत्वम् । अथ उपमायाम् उपमानोपमेयोपमावाचकसाधारणधर्माणामुपादानं संभवति । तत्र उपमानं प्रसिद्धगुणम् अधिकगुणं वा चन्द्रादि । उपमेयम् अप्रसिद्धगुणं न्यूनगुणं वा वर्ण्यमानं वदनादि । सादृश्यं तद्भिन्ने तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् इवादिशब्दवाच्यम् । सादृश्यप्रयोजकः साधारणो धर्मः आह्लादकत्वादिः । उदाहरणम्—

अस्त्युत्कलेषु मतिमान् खलु वासुदेवः
पृथ्वीपतिर्निखिलसज्जनगीतकीर्तिः ।

यः प्रावृषेण्य इव वारिधरः प्रजानां
लीलात एव शमयत्यतिवृद्धतापम् ॥

अत्र उपमानोपमेयभूतयोर्मेघनृपयोः सादृश्यं चमत्कारि सकलवाक्यार्थभूताया राजविषयकरतेरुपस्कारकम्। वारिधरः, पृथ्वीपतिः, इवशब्दः, तापशामकत्वं चेत्येतेषामुपमानोपमेयोपमावाचकसाधारणधर्माणां चतुर्णामप्युपादानात् पूर्णोपमेयम्। इवशब्दस्य च सादृश्यमात्रबोधकत्वात् श्रौती। इवचद्वायथादिशब्दाः सादृश्यमात्रबोधकाः। यत्र सादृश्यमात्रबोधकाः शब्दा न प्रयुक्ताः किंतु सदृशमात्रार्थबोधकाः सदृशसमानतुल्यादयः शब्दाः प्रयुक्तास्तत्राऽऽर्थी। यथा—

प्राणाऽपहरणेनाऽसि तुल्यो हालाहलेन मे।
शशाङ्क केन मुग्धेन सुधांशुरिति भाषितः ॥

अत्र चन्द्रविषयोः प्राणापहारकत्वरूपधर्मस्य तुल्यशब्दस्य चोपादानात् पूर्णा। तुल्यशब्दस्य च सादृश्यविशिष्टमात्रार्थकतया सादृश्यमात्रार्थबोधकत्वाभावादार्थी। यत्र तु उपमानादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा अनुपादानं तत्र उपमानलुप्ता, वाचकलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता, धर्मोपमानवाचकलुप्तेत्यादितत्तच्छब्दाङ्किता लुप्तोपमेत्युच्यते। तत्र शक्त्यादिना सादृश्यसादृश्यविशिष्टाऽन्यतरा-

र्धमात्रबोधकशब्दस्याऽनुपादाने वाचकलुप्ता बोध्या। उपमानलुप्ता यथा—

यस्य तुलामधिरोहसि लोकोत्तरवर्णपरिमलोद्गारैः।
कुसुमकुलतिलक चम्पक न वयं तं जातु जानीमः॥

अत्र यस्य तुलामारोहसि तं वयं न जानीम इत्युक्त्या अस्माकमसर्वज्ञत्वादस्मदगोचरः कोऽपि तवोपमानं भविष्यतीति सादृश्यस्य प्रतिष्ठानात् उपमानभूतवस्तुनश्चानुपादानात् उपमानलुप्तेयं वाक्यगा। यत्तुलनामधिरोहसीत्याद्यचरणनिर्माणे सैव समासगा। एवमन्या अपि वाक्यसमासादिषु यथासंभवमूहनीयाः। धर्मश्च क्वचिद्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः। क्वचित् वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः। क्वचिदसन्नप्युपचरितः। क्वचित् केवलशब्दात्मकः। क्वचिच्चाऽन्यविधोऽपि। तत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नो यथा—"कीर्तिमान् धरणीपालः सचन्द्रिकमृगाङ्कति।" अत्र कीर्तिचन्द्रिकयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाऽभेदात् साधारणधर्मता। वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभेदेनाऽध्यवसितयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः। वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नो यथा—"विमलं वदनं तस्या निष्कलङ्कमृगाङ्कति।" अत्र वैमल्यनिष्कलङ्कत्वयोर्वस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादानात् वस्तुप्रतिवस्तुभाव इति तयोः साधारणधर्मता। उपचरितो यथा—"खलचित्तं कुलिशमिव काठिनम्।" अत्र काठिन्यं पार्थिवो धर्मश्चित्ते वस्तुतोऽसन्नप्युपचरितः। केवलशब्दात्मको यथा—"सज्जनचित्तं भारतमिव सकृपम्।" अत्र उपमानोपमेयगतयोर्धर्मयोरैक्यत्वाभावात् सकृपशब्द एव साधारणो धर्मः। यद्वा कृपया सहितं, कृपाचार्येण सहितमित्युभयोरर्थयोरेव सकृपमित्येकशब्दोपात्तत्वेन श्लेषमूलकादाहार्याभेदनिश्चयात् साधारणधर्मता। अन्याविधधर्मस्तु दिङ्मात्रेणोदाह्रियते—

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति॥

अत्र उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं, तयोर्मध्ये गुणस्य

शिरसा श्लाघनं शिरःकम्पेनाऽभिनन्दनम्, दोषस्य कण्ठे नियमनं कण्ठादुपरि वाचाऽनुद्घाटनम् । उपमाने ईश्वरे तु चन्द्रक्ष्वेडयोर्ग्रहण-मुपादानं, तयोर्मध्ये चन्द्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनं, क्ष्वेडस्य कण्ठे नियमनं संस्थापनमिति परस्परं भेदेऽपि गुणचन्द्रयोर्दोषक्ष्वेडयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नत्वात् ज्ञानोपादानयोरभिनन्दनवहनयोरनु-द्घाटनसंस्थापनयोश्च श्लेषमूलकादाहार्यभेदात् साधारणधर्मता । एवमन्यविधान्यप्युदाहरणान्यूहनीयानि । यत्र च उपमाया नोप-स्कारकत्वं तत्र तस्या नालंकारत्वं किंतु उपमात्वमात्रम् । यथा—

स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात् कुटिलोऽलकः ।
शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥

अत्र उपमानोपमेयसादृश्यादुपमास्वरूपादतिरिक्तस्याऽलंकार्यवा-क्यार्थस्याऽभावेन तस्या अनुपस्कारकत्वान्नालंकारत्वम् । परे तु मञ्जूपादिगतकटकादेरिवाऽलंकारत्वमिति । एवमग्रेऽप्यनन्वयादौ बोध्यम् । अत्राऽनिरूपितं सर्वमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णनविषयीभूतं यदेको-पमानोपमेयकं सादृश्यं तदनन्वयः ॥

स्वसादृश्यान्वयः स्वस्मिन्न संभवति सादृश्यस्य भेदघटितत्वादि-त्यनन्वयशब्दो यौगिकोऽपि । उदाहरणम्—

राजानः शतशोऽत्र सन्ति कुशलाश्रितानुगान्पण्डितान्
सेवामात्रपरान् हि दैन्यजलधेरुद्धर्तुमेतद्भुवि ।
स्वेच्छातश्चरतो नितान्तकृपणान् मानोन्नतान् सत्त्वहीन्
सत्कर्तुं त्वमिव त्वमेव निपुणो विश्वंभरावल्लभ ॥

---

१ आहार्यज्ञानविषयीभूतादभेदादित्यर्थः । इच्छया जायमानं ज्ञानमाहार्यम् । तथा च महते 'ज्ञानोपादाने अभिन्ने' इति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् । वस्तुतस्तयोर्भिन्न-त्वात् । तस्य च मिथ्याज्ञानस्य 'ज्ञानोपादाने अभिन्ने इति ज्ञानं जायताम्' इती-च्छया जायमानत्वात् आहार्यज्ञानत्वम् । तद्विषयीभूतज्ञानोपादानयोरभेदस्य [illegible] । आहार्योऽभेदःसाधारणधर्मतासम्पादक इत्यर्थः ।

अत्र त्वमिव त्वमित्येकस्यैव युष्मच्छब्दबोध्यस्य नृपस्य उपमानोपमेयभाववर्णनादनन्वयः। एतद्वर्णनं च कविसत्कारनैपुणस्त्वत्सदृशो द्वितीयो नास्तीति द्वितीयसदृशनिरासं फलति। यथा वा—

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥

पूर्वोदाहरणे कविसत्कारनैपुण्यरूपो धर्म उपात्तः। अत्र तु गगनसागररामरावणयुद्धानां यथाक्रमं वैपुल्यगाम्भीर्यदारुणत्वरूपा धर्मा नोपात्ताः॥ २॥

तृतीयसदृशव्यवच्छेदबुद्धिफलकवर्णनविषयीभूतं परस्परमुपमानोपमेयभावमापन्नयोरर्थयोः सादृश्यं सुन्दरमुपमेयोपमा॥

उदाहरणम्—

परमार्थतो विचार्य लक्ष्मीवानेष भूप इव विष्णुः।
विष्णुरिवायं भूपो लक्ष्मीवानिति वदेन्न कः पुरुषः॥

अत्र लक्ष्मीवत्त्वेन साधारणधर्मेण परस्परमुपमानोपमेयभावमापन्नयोर्विष्णुभूपयोः सादृश्यं मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति। यथा वा—

निखिले निगमकदम्बे लोकेष्वप्येष निर्विवादोऽर्थः।
शिव इव गुरुर्गरीयान् गुरुरिव सोऽयं सदाशिवोऽपि तथा॥

अत्र गुरुशिवयोः परस्परमुपमानोपमेयभावमापन्नयोः सादृश्यम्। पूर्वोदाहरणे लक्ष्मीवत्त्वस्य धर्मस्य वाक्यद्वये शब्दत उपादानम्। अत्र तु गरीयस्त्वधर्मस्य एकस्मिन् वाक्ये शब्दत उपात्तस्य द्वितीयवाक्ये अनुसंधानम्। अस्यां च उपमायामिव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिना धर्मो बहुविधः। इयं च उपमातो नातिरिच्यते किंतु तस्या एव भेद इति वदन्ति। अत्र लक्षणे अनुवृत्तस्यैव सुन्दरपदस्य निवेशः। एवं क्वचिदनुपात्तमप्यनुवर्तनीयं तत्र॥ ३॥

सर्वथैवोमानिषेधोऽसमाख्योऽलंकारः ॥

निषेधश्च साक्षात् परम्परया वा। स च स्वातन्त्र्येण चमत्कारी बोध्यः। तेन अनन्वये निषेधस्य व्यङ्ग्यस्यापि तच्चमत्काराऽनुगुणतया स्वातन्त्र्येण चमत्कारित्वविरहान्नाऽसमालंकारत्वम्। उदाहरणम्—

भ्रामं भ्राममनेकधा क्षितितलप्रान्ते कवीनां गणान्
प्रच्छं प्रच्छमथो तदीयभणितिं श्रुत्वा विचिन्त्याऽसकृत्।
उर्वीशासन निश्चितं यदधुना तत्त्वं पुरः कथ्यते
काव्यस्वादिमवित्र चास्ति भवतस्तुल्यो धरावल्लभः॥

अत्र चतुर्थचरणे काव्यरसिकस्त्वत्सदृशो नास्तीति सर्वथैव न-शब्दतः सादृश्यविशिष्टवस्तुनिषेधद्वारा सादृश्यनिषेधादसमः। यथा वा—

भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः।
न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम्॥

अत्र कालत्रयेऽपि त्वत्सदृशो नैवेति परम्परया सादृश्यनिषेधः। एवं साक्षात्सादृश्यनिषेधोदाहरणमप्यूहनीयम्। पूर्वोदाहरणे काव्य-स्वादिमवित्त्वरूपो धर्म उपात्तः। अत्र तु नोपात्त इति भेदः। उदाहरणद्वयेऽपि सर्वथैव उपमाननिषेधेन सादृश्यस्याऽप्रतिष्ठानान्नो-पमानलुप्ताया उपमाया गन्धोपीत्ययं नवीनैरलंकारान्तरत्वेन परि-गणितो न प्राचीनैः॥ ४॥

सामान्येन निरूपितस्याऽर्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदे-शं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम्॥

सुखप्रतिपत्तये अनायासेन श्रोतॄणां बोधार्थम्। तदेकदेशं सामान्येन निरूपितस्याऽर्थस्य विशेषार्थरूपांशम्। तयोः सामा-न्यार्थविशेषार्थयोः। उदाहरणम्—

चपलं नितान्तमपि वस्तु हि स्वयं
स्थिरतां प्रयाति करगं महात्मनाम्।

मनुजाधिराज तव हस्तपल्लवा-
श्चलतल्लजस्थितिकृतः श्रियो यथा ॥

अत्र पूर्वार्धे सामान्येनार्थो निरूपितः। तदेकदेशभूतविशेषार्थश्च उत्तरार्धे निरूपितः। तयोरवयवावयविभावश्च यथाशब्देनोच्यत इति लक्षणसंगतिः। यथा वा—

अमितगुणोपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति
निखिलरसायनराजो गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥

अत्र पूर्वार्धगतसामान्यार्थस्य उत्तरार्धगतविशेषार्थस्य च अवयवावयविभाव इवशब्देनोक्तः। अत्र सामान्यार्थोऽवयवी, विशेषार्थोऽवयव इति पर्यवस्यति। अत्र लक्षणे उच्यमान इत्युक्त्या अर्थान्तरन्यासनिरासः। तत्र हि इवयथानिदर्शनदृष्टान्तादिशब्दानां लक्षणया अवयवावयविभावबोधकानामभावात्। न ह्यत्रोपमा शक्या वक्तुम्। द्वयोरर्थयोः सामान्यविशेषभावाक्रान्तत्वेन सादृश्यस्यास्फुरणादित्येके। प्राञ्चस्तु नातिरिच्यतेऽयमलंकार उपमाया इति॥ ५॥

उपमानोपमेययोः प्रातिकूल्यं प्रतीपम् ॥

प्रातिकूल्यं नाम परस्परस्पर्धाफलकवर्णनविषयत्वम्। तच्च पञ्चविधम्। प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम्। उपमानस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयमदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यं द्वितीयम्। उपमानस्य कैमर्थ्यं तृतीयम्। उपमेयस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयमदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यं चतुर्थम्। सादृश्यविघटनं पञ्चमम्। प्रथमप्रतीपभेदे तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययोरुपमेयोपमानत्वकल्पनया नतु प्रकारान्तरेण। उदाहरणम्—

भूमीन्द्रोऽयमिवाहमर्थिजनतेच्छापूरकोऽस्मीति चेत्
मानः कल्पतरो तदा तदवने तावद्विवेकं श्रय।
माऽब्धे रत्नपितेति गर्ज यदयं क्षोणीपतिस्त्वादृशः
किं नक्षत्रपते त्वया पुनरयं तापापहर्ता यदि ॥

अत्र प्रथमचरणे उपमेयत्वेन प्रसिद्धस्य राज्ञ उपमानत्वम् उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य कल्पतरोश्चोपमेयत्वं प्रदर्शितमिति प्रसिद्धोपमानोपमेयभावविपरीत्येनौपम्यस्य वर्णनात् स प्रथमप्रतीपोदाहरणम् । तत्प्रतीपमपि विवेकाश्रयणं विना दुर्लभमिति द्वितीयचरणे प्रदर्शितम् । तृतीयचरणे उपमानस्य समुद्रस्य रत्नजनकत्वरूपगुणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं तत्तिरस्कारफलकं द्वितीयस्य प्रकृतनृपस्य प्रदर्शनमिति स द्वितीयप्रतीपस्योदाहरणम् । यथा वा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र उपमानस्य हालाहलस्यातिदारुणत्वप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्षं परिहर्तुं भूयो वचनानि सन्तीत्युक्तत्वात् बहूनामुपमेयानां प्रदर्शनम् । माऽब्धे रत्नापेतेत्युदाहरणे तु एकस्योपमेयस्य क्षोणीपतेः प्रदर्शनम् । चतुर्थचरणे उपमेयस्य राज्ञस्तापहरणरूपोपमानकार्यसंपादकत्वेन चन्द्ररूपोपमानस्य कैमर्थ्यं वर्णितमिति स तृतीयप्रतीपोदाहरणम् । चतुर्थप्रतीपोदाहरणं यथा— "अलं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ।" अत्र उपमेयस्य वक्त्रस्य कान्तिप्रयुक्ताऽद्वितीयतोत्कर्षपरिहाराय द्वितीयस्य चन्द्रस्य प्रदर्शनम् । पञ्चमप्रतीपोदाहरणं यथा—" मुधाऽपवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ।" अत्र मुधापवादत्वोक्त्या मुखाम्बुजयोः सादृश्यस्य विघटनम् । पञ्चस्वपि प्रतीपेषु उपमानोपमेययोः परस्परस्पर्धाफलकवर्णनविषयत्वात् सामान्यलक्षणसमन्वयः । अथ प्रथमद्वितीयचतुर्थभेदानामुपमाया पञ्चमभेदस्य च अनुक्तवैधर्म्ये व्यतिरेकेऽन्तर्भावः । तृतीयभेदस्तु केषांचिन्मते आक्षेपालंकारः केषांचिन्मते प्रतीपालंकार इति वदन्ति ॥ ६ ॥

उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् ॥

निश्चयश्चाऽऽहार्यो बोध्यः । तादात्म्यं च सादृश्यमूलकमेव । तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतादात्म्यनिरासः । उदाहरणम्—

नैल्यतोयपरिपूरिते सरस्यम्बरे भपतिदिव्यतोयजम् ।
भासवत्यखिलदेशहिण्डने पण्डिता तव हि कीर्तिहंसिका ॥

अत्र कीर्तिचन्द्राकाशनैल्यनिष्ठा उपमेयता । तदवच्छेदकं कीर्तित्वादिकम् । तत्पुरस्कारेण कीर्त्याद्युपमेये हंस्याद्युपमानतादात्म्यनिश्चयः । इदं च रूपकसमुदायात्मकं सावयवरूपकम् । 'परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवं रूपकम् ।' इति तल्लक्षणाक्रान्तत्वात् । अस्य च सावयवरूपकस्य स्वावयवानां कीर्तिहंस्यादीनामुद्देश्यविधेयभावाऽनापन्नत्वादनुवाद्यत्वम् । यदि तु 'भासवत्यखिलदेशगामिनी हंसिकास्ति तव देव कीर्तिका ।' इत्युत्तरार्धं विरच्यते तदा पूर्वार्धगताना समर्थकरूपकाणामनुवाद्यत्वेपि अत्र समर्थ्यत्वेन प्रधानस्य हंसीरूपकस्य विधेयतया तद्घटितरूपकसमुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्य विधेयत्वं व्यपदेश्यम् । इदमेव कस्य चिदवयवरूपकस्य अर्थबलेनाक्षिप्तत्वे एकदेशविवर्तिसावयवरूपकमित्युच्यते । यथा—

रूपजला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिभुजङ्गा ।
मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

अत्र इतररूपकैर्नयनयोः समर्थकत्वेनाऽभिमतस्य मीनरूपकस्याऽऽक्षेपः । यत्र च आरोप एवाऽऽरोपान्तरस्य निमित्तं तत्परम्परितम् । यथा मदीयदत्तकारुण्यलहर्याम्—

विश्वंभरासुभगतातिलकः स कोपि
हृत्पद्मकोशनिहितो निधिरप्रजानाम् ।
~~अभ्येतसप्रश्रयशरणकल्पलताफलं च~~
कार्पण्यसिन्धुवडवाग्निरवत्वपायात् ॥

अत्र कार्पण्यमेव सिन्धुरिति कार्पण्ये सिन्धुतादात्म्यारोपः प्रकृते

दृत्ते वडवाग्नितादात्म्यारोपस्य निमित्तम्। निमित्तभूतस्याऽऽरोपस्य श्लेषमूलकत्वे तु इदमेव श्लिष्टपरम्परितमित्युच्यते। यथा—

आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे।
श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे॥

अत्र राजमण्डलशब्दः श्लेषेण नृपसमूहस्य चन्द्रबिम्बस्य च वाचकः। तथा च नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमिति नृपसमूहे चन्द्रबिम्बतादात्म्यारोपो राजबाहौ राहुतादात्म्यारोपस्य निमित्तम्। यद्यपि राजमण्डलेत्यत्र श्लेषेण द्वयोरर्थयोरभेदमात्रं प्रतीयते, न तु कस्यचित् कस्मिंश्चिदारोपः। तथापि श्लेषेणाऽभेदप्रतीतौ सत्यां बाहौ राहुतादात्म्यारोपसिद्ध्ये नृपसमूहे चन्द्रबिम्बतादात्म्यारोपो मानसिकः कल्प्यत इत्यदोषः। शुद्धं रूपकं यथा—

बुद्धिर्दीपकला लोके यया सर्वं प्रकाशते।
अबुद्धिस्तामसी रात्रिर्यया किंचिन्न भासते॥

अत्र बुद्धौ दीपकलातादात्म्यस्य, अबुद्धौ रात्रितादात्म्यस्य च निश्चयः। अस्य च पूर्वोक्तविशेषशून्यत्वात् शुद्धरूपकत्वम्। अथ 'मुखं चन्द्रः' इत्याद्यभेदरूपकम्। 'मुखमपरश्चन्द्रः' इत्यादि तु ताद्रूप्यरूपकम्। अपरशब्देन भेदप्रदर्शनात्। तच्च ताद्रूप्यम् उपमानकार्यकारित्वरूपम्। अभेदरूपके हि मुखादौ चन्द्रादेश्चन्द्रत्वादिरूपेणाऽभेदो भासते। ताद्रूप्यरूपके तु अपरशब्देन भेदप्रदर्शनान्न तथा किंतु चन्द्रकार्यकारित्वादिरूपेणाऽभेदो भासत इत्यन्ये। वस्तुतस्तु 'मुखमपरश्चन्द्रः' इत्यत्र मुखे अपरश्चन्द्रस्तादात्म्येनारोप्यते। तत्र चन्द्रे चन्द्रभेदे असत्यपि प्रसिद्धचन्द्रात् भिन्नश्चन्द्रः कल्प्यते। ततश्च मुखे कविकल्पिताऽपरचन्द्ररूपोपमानतादात्म्यनिश्चयाल्लक्षणाऽनुगतिः। 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्।' इत्यादौ द्यूते उपमेये राज्यमुपमानं तादात्म्येनाऽऽरोप्यते। तत्र सिंहासनरहितं हि द्यूतं सिंहासनसहितराज्यतादात्म्यं कथं वहेदित्यारोपोन्मूलकयुक्तिनिरासाय आरोप्यमाणे राज्येपि सिंहासनराहित्यमात्रं कल्प्यते।

'धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्तवीर्यः ।' इत्यादौ च धर्मे वपुष्मत्त्वमात्रं कल्प्यते । तेन दृढारोपाण्यभेदरूपकाण्येवेमानि । तथा—

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाललोचनः शंभुर्भगवान् बादरायणः ॥

इति पद्येपि दृढारोपमभेदरूपकमेव । एवं च 'रूपकं द्विविधम् । अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं च ।' इति रूपकविभागो न युक्तः । सर्वत्रोपमेये मुखादौ उपमानस्य चन्द्रादेरुपमानतावच्छेदकेन चन्द्रत्वादिना रूपेणैव तादात्म्याऽपरपर्यायस्य अभेदस्य निश्चयादिति प्रकृतलक्षणानुयायिनामाशयः । साधारणधर्मश्चात्र उपमायामिव बिम्बप्रतिबिम्बभावादिनाऽनेकविधः । स च कचिदुक्तः कचित् प्रतीयमानतयाऽनुक्तः ॥ ७ ॥

विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः ॥

विषयी उपमानम् । विषय उपमेयम् । रूपके हि उपमानस्य स्वस्वरूपेणैव प्रकृतकार्यकारित्वमुदासीनत्वं वा । अत्र तु न तथेति रूपकादस्य भेदः । उदाहरणम्—

साहित्यशास्त्रोदधिमन्थनेन श्रान्तस्य दारिद्र्यमहातपेन ।
क्लिष्टस्य मेधाविजनस्य तापमत्त्येष शस्तः क्षितिपाम्रशाखी ॥

अत्र आम्रशाखिनो वर्णनीयराजतादात्म्येनैव प्रकृतदारिद्र्यादिजन्यतापहरणोपयोगित्वम् । फलच्छायाभ्यां श्रान्ताऽऽतपक्लिष्टजनतापहारकत्वात् रमणीयत्वाच्च आम्रवृक्षो विषयितयोपात्तः । यथा वा—

शान्तिमिच्छसि चेदाशु सतां वाणीं सुधां शृणु ।
हृदये धारणाद्यस्या न पुनः खेदसंभवः ॥

अत्र सुधाया विषयिणो वाणीरूपविषयात्मनैव श्रवणकार्योपयोगित्वं न स्वात्मना । शृण्विति विहाय पिबेति कृते तु सुधायाः

स्वस्वरूपेणैव पानकार्योपयोगित्वं न वाण्यात्मनेति रूपकमेव । पूर्वोदाहरणे विषयविषयिणौ समस्तौ । इह तु व्यस्तौ । अयं च परिणामो रूपकस्यैव भेदः । न तस्मादतिरिच्यत इति वदन्ति ॥८॥

एकस्य वस्तुनो निमित्तवशादनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारकं ग्रहणमित्येक उल्लेखप्रकारः । विषयाद्यन्यतमाऽनेकत्वप्रयुक्तमेकस्य वस्तुनोऽनेकप्रकारत्वमित्यपरः ॥

एवं च 'निरुक्तप्रकारद्वयाऽन्यतरत्वम्' उल्लेखसामान्यलक्षणम्। अनेकैरित्युक्तत्वात् द्वयोर्बहूनां च ग्रहणम् । बहुवचनं त्वविवक्षितम् । द्वितीयप्रकारे आदिशब्देन आश्रयसहचराद्यः । उदाहरणम्—

दातार्थिभिः शत्रुभिरुग्रमूर्तिः काव्यकवित् काव्यकरैर्मया तु ।
कर्णोऽहर्ता संहरणेऽथ कालः काव्येक्षणे भोज इतीरितस्त्वम् ॥

अत्र पूर्वार्धे एकस्य वस्तुनः प्रकृतनृपस्य लिप्सादिनिमित्तवशादनेकैर्ग्रहीतृभिरर्थ्यादिभिर्दातृत्वाद्यनेकप्रकारकं ग्रहणमिति तत्प्रथमप्रकारस्योदाहरणम् । उत्तरार्धे तु सप्तमीनिर्दिष्टदानादिविषयाऽनेकत्वप्रयुक्तं कर्णत्वाद्यनेकप्रकारत्वं नृपरूपस्यैकस्य वस्तुन इति तत् द्वितीयप्रकारस्योदाहरणम् । तत्र पूर्वं शुद्धम्। द्वितीयं तु रूपकसंकीर्णम् । प्रकृतराजरूपोपमेये कर्णाद्युपमानतादात्म्यनिश्चयात् । असंकीर्णं यथा—

कातराः परदुःखेषु निजदुःखेष्वकातराः ।
अर्थेष्वलोभा यशसि सलोभाः सन्ति साधवः ॥

अत्र साधुरूपवस्तुनः सप्तमीनिर्दिष्टपरदुःखादिविषयानेकत्वप्रयुक्तं कातरत्वाद्यनेकप्रकारत्वम् । आश्रयानेकत्वप्रयुक्तमनेकविधत्वं यथा—

तुषारास्तापसव्राते तामसेषु च तापिनः ।
दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मम भूतये ॥

अत्र च तापसव्राताद्याश्रयानेकत्वप्रयुक्तं तुषारत्वाद्यनेकविधत्वं दृगन्तानाम् । एवं भेदान्तरोदाहरणान्यप्यूहनीयानि । अथ 'वर्ण्य-'

वृत्तित्वेन भासमानप्रकारसमुदाय उल्लेखः।' इति निरुक्तप्रकारद्वयानुगतं लक्षणमित्यपरे ॥ ९ ॥

सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालंकारः ॥

सुन्दरपदं त्वनुवर्तत एव । उदाहरणम्—

अविरतं वितरन्तमनल्पकं वसु कवीन्द्रजनाय मुदा स्वयम् ।
ननु भवन्तमवेक्ष्य न कः सुधीः स्मरति भोजनृपं वसुधातले ॥

अत्र वर्णनीयनृपगतभोजगजसादृश्यस्य ज्ञानेन उद्बुद्धो झटितिकार्योत्पादनयोग्यतापन्नो यः संस्कारो भोजराजज्ञानजन्यो भावनाख्य आत्मनिष्ठो गुणस्तेन भोजराजस्मरणम् । तच्च वर्णनीयराजविषयककविनिष्ठरतेरुपस्कारकत्वादलंकारः । सदृशविषयकमेव स्मरणमलंकार इति तु न नियमः, किंतु सदृशसंबन्धिस्मरणमप्यलंकारः । यथा—

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-
मस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥

अत्र च नायिकागतलक्ष्मीसादृश्यदर्शनोद्बुद्धलक्ष्मीविषयकसंस्कारजन्येन आक्षिप्तलक्ष्मीस्मरणेन तत्संबन्धिनः समुद्रमन्थनस्य स्मरणम् । एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति न्यायात् । सदृशस्मरणसदृशसंबन्धिस्मरणयोरुभयोरपि संग्रहाय लक्षणे जन्यत्वमपहाय प्रयोज्यत्वनिवेशः । यथा च प्रकृते समुद्रमन्थनस्मरणस्य लक्ष्मीस्मरणाधीनत्वेऽपि तादृशसंस्कारप्रयोज्यत्वमव्याहतमेव ॥ १० ॥

सदृशे धर्मिणि तादात्म्येन धर्म्यन्तरप्रकारकोऽनाहार्यो निश्चयः सादृश्यप्रयोज्यश्चमत्कारी भ्रान्तिः ॥

तद्भिन्ने तादात्म्येन तद्धर्मप्रकारको निश्चयो भ्रान्तिमित्यर्थः

जायमानो निश्चय आहार्यः । तद्भिन्नोऽनाहार्यः । रङ्गे 'इदं रजतम्' इति लौकिकभ्रान्तिवारणाय सुन्दरापरपर्यायं चमत्कारीति विशेषणम् । तच्च अनुवृत्त्या निखिलालंकारलक्षणप्राप्तमेव । उदाहरणम्—

भित्त्वाऽभ्रमण्डलमथोपरि संप्रयातं
राशिं त्वदीययशसः समुदीक्ष्य हंसाः ।
उत्फुल्लपत्रनिवहा हि समुत्पतन्ति
घर्मात्यये क्षितिप रूप्यगिरिभ्रमेण ॥

अत्र धावल्योन्नतत्वादिना सदृशे यशोराशिरूपे धर्मिणि तादात्म्येन कैलासप्रकारको हंसगतो निश्चयो भ्रान्तिः । सा च अनाहार्या- मतः स्वाश्रयलाभजनिततद्गतहर्षपरिपोषकतयाऽलंकारः । मेघागमे हि वृष्ट्यसहिष्णुतया मानससरोवरनिवासाय हंसाः कैलासमुत्पतन्तीति प्रसिद्धमेव । यथा वा—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयते ॥

अत्र तु धावल्यादिना सदृशे चन्द्रकिरणरूपे एकस्मिन् वस्तुन्येव कपालादिस्थानभेदेनावस्थिते तादात्म्येन दुग्धाद्यनेकप्रकारिका यथाक्रमं मार्जाराद्यनेकगता भ्रान्तिः । अस्मिंश्च भ्रान्त्यलंकारे भ्रान्तिमदलंकार इत्यपि व्यवहार उपचारात् ॥ ११ ॥

सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोट्यवगाहिनी धी रमणीया संदेहः ॥

'धर्मस्यात्मा भागधेयं क्षमायाः सारः सृष्टेः' इत्यादिमालारूपकातिप्रसङ्गवारणाय भासमानविरोधकेति । उत्प्रेक्षानिरासाय समबलेति । अयं च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । तत्र असाधारणधर्मस्योक्तौ द्वितीयतृतीयभेदौ । तदनुक्तौ च प्रथमः । उदाहरणम्—

चिन्तामणिः किमथ वाऽमरपादपोऽयं
स्वर्लोकतः क्षितितले क्षितिपाऽवतीर्णः।
संशेत इत्यविरतं वितरन्तमर्थ-
मर्थीप्सितं खलु भवन्तमवेक्ष्य लोकः॥

अत्र योयमवतीर्णः स किं चिन्तामणिः, किंनु वा कल्पवृक्ष इति संदेहो वर्णनीयराजधर्मिकश्चिन्तामणित्वकल्पवृक्षत्वरूपनानाकोट्यव-गाही ईप्सितार्थप्रदत्वरूपोपमानोपमेयसाधारणधर्मप्रयुक्तसादृश्यमू-लकः। अयं च संदेहो राजविषयककविनिष्ठरतेरुपस्कारकतया का-मिनीकरगतकङ्कणादिरिव मुख्यतयाऽलंकारव्यपदेश्यः। यथा वा

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

अत्र अस्याः सर्गविधौ यः प्रजापतिरभूत् स किं चन्द्रः, किं नु मदनः, किंनु वा वसन्त इति संदेहः प्रजापतिधर्मिकश्चन्द्रत्वादिना-नाकोटिकः। उभयत्रापि उपमानोपमेययोरन्यतरस्य असाधारणो धर्मो नोक्त इति शुद्धः संदेहः। निश्चयगर्भो यथा—

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः।
इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुके-
र्वनवसतिभिः कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः॥

अत्र किमेषा यमुना स्यात्, अथ वा किं नु मरकतमणिज्योत्स्ना स्यादिति यमुनात्वमरकतमणिज्योत्स्नात्वरूपनानाकोटिको रघुप-तिकायच्छायाधर्मिको नीलत्वरूपसाधारणधर्मप्रयुक्तसादृश्यमूलक आदौ संदेहः। इति कैः कैर्न संदिदिहे अपितु सर्वैरेव संदि-दिहे इत्यन्तोपि स एव। मध्ये तु एषा न यमुना, यतो यमुना तोयमयी एषा तु न तोयमयी। तथा एषा न मरकतमणिज्योत्स्नापि,

यतः सा ज्योत्स्ना न मधुरा एषा तु मधुरेति मधुरत्वतोयमयत्वाभ्यामसाधारणधर्माभ्यामुक्ताभ्यां हेतुभूताभ्यामुपमानद्वयभिन्नत्वमात्रस्य निश्चय इति निश्चयगर्भोयं संदेहः । निश्चयश्चात्र वाच्यः । अत्रैव नशब्दाऽप्रयोगे तु स प्रतीयमानो बोध्यः । अत्र च संदेहस्य किंचिदर्थाऽनुपस्कारकत्वात् मञ्जूपादिगतकटकादेरिव गौणमलंकारत्वम् । निश्चयान्तो यथा——

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥

अत्र किमेष इन्दुः, अथवा किमेतत् सरोजमिति इन्दुत्वसरोजत्वरूपनानाकोटिको मुखधर्मिक आदौ संदेहः । अन्ते च मुखरूपोपमेयस्य असाधारणेन ललितसविलासवचनरूपेणोक्तेन धर्मेण हेतुना मुखस्य मुखत्वेन रूपेण निश्चय उक्त इति निश्चयान्तोयं संदेहः । अत्र च संदेहे धर्मिणो नानाकोटीनां च क्वचिदेक एव सादृश्यप्रयोजक. साधारणो धर्मः । क्वचित् पृथक् । स च क्वचिन्निर्दिष्टः । क्वचिदनिर्दिष्टः । तत्र 'चिन्तामणिः किमथ वा' इति पद्ये नृपरूपधर्मिणश्चिन्तामण्यमरपादपरूपकोट्योश्च एक एव ईप्सितार्थवितरणरूपः साधारणधर्मो वितरन्तमर्थमित्यनेन निर्दिष्टः । 'तरणितनया किम्' इति पद्ये धर्मिणः कोट्योश्च एक एव नीलत्वरूपः साधारणधर्मः प्रतीयमानत्वादनिर्दिष्टः । 'अस्याः सर्गविधौ' इति पद्ये कान्त्यादिविशिष्टायास्तस्या निर्मातृत्वं कान्त्यादिसामग्रीविशिष्टस्यैव संभवतीति प्रजापतौ धर्मिणि कान्तिप्रदत्वेन चन्द्रस्य, शृङ्गाररसवत्त्वेन मदनस्य पुष्पवत्त्वेन च वसन्तस्य सादृश्यमिति सादृश्यप्रयोजकः साधारणो धर्मःपृथक् कान्तिमद इत्यादिना निर्दिष्टः । तदनुपादाने तु स एवाऽनिर्दिष्टः । अयं च संदेहः ससंदेहः संशय इति नामभ्यामपि व्यवह्रियते । अथ 'सादृश्यहेतुका निश्चयसंभावनाऽन्यतरभिन्ना धी रमणीया संशयालंकृतिः' इति वा लक्षणान्तरं बोध्यम् ॥ १२ ॥

उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनाऽऽरोप्यमाणमुपमानतादात्म्यमपह्नुतिः ॥

रूपकवारणाय तृतीयान्तम् । अस्यां च उपमेयतावच्छेदकस्य निषेधादुपमेयतावच्छेदकोपमानतावच्छेदकयोर्विरोधो गम्यते । रूपके तु तयोः सामानाधिकरण्यप्रत्ययात् स निवर्तते । उदाहरणम्—

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥

अत्र उपमेये नभोमण्डलादौ उपमेयतावच्छेदकं नभोमण्डलत्वादिकं निषिध्य उपमानभूताम्बुराश्यादितादात्म्यारोपः । निषेधश्चायं चतुर्ष्वपि चरणेषु नशब्दवाच्यत्वात् शाब्दः । यथा वा—

न चेयं वामण्डाऽपि तु सुरपुरी मङ्गलवती
नृपा तत्रास्तेऽयं सुढलनृप इत्थं तु कुनृवाक् ।
लसन्तीं सत्काव्यावलिमिषत आस्वाद्य सरसां
सुधां योऽत्रामीक्ष्णं निरवधिमुदं यात्यतितराम् ॥

अत्र उपमेयतावच्छेदकभूतवामण्डात्वादिनिषेधाधिकरणवृत्तित्वेन उपमानभूतसुरपुर्यादितादात्म्यारोपः । तत्र प्रथमचरणे उपमेयतावच्छेदकस्य वामण्डात्वस्य निषेधः शाब्दः । द्वितीयचरणे तु कुपुरुषोक्त्युपन्यासात् सुढलनृपत्वस्य निषेध आर्थः । उत्तरार्धेऽपि काव्यावलित्वस्य निषेधो मिषशब्दबोध्यत्वादार्थ एव । यथा वा—

अङ्कं केऽपि शशङ्किरे, जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे,
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे, भूच्छायमैच्छन् परे, ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते,
तत् सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे, ॥

अत्र चन्द्रे तर्कितेष्वप्यङ्कादिषु उपमेयतावच्छेदकभूतमङ्कत्वादिकं निषिध्य उपमानस्यान्धतमसस्य तादात्म्यमारोपितम् । निषेधश्च केऽपीत्यादिपरपक्षोपन्यासबोध्यत्वादार्थः । निषेधस्य आर्थत्वं पुनरनेकविधाभिः शब्दभङ्गीभिः संभवति । यत्तु—

हालाहलो नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।
निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥
इत्यपह्नुतेरुदाहरणमिति तन्न । उपमेये रमायां रमात्वमनिषिध्यैव उपमानभूतविषतादात्म्यारोपात् । नन्वत्र कोऽलंकार इति चेत् दृढारोपं रूपकमेव । व्याजकपटच्छलमिथ्यादिशब्दा अपह्नवबोधकाः १२

तद्भिन्नत्वेन तदभाववत्त्वेन वा प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्तितत्समानाधिकरणाऽन्यतरतद्धर्मसंबन्धनिमित्तकं तत्त्वेन तद्वत्त्वेन वा संभावनमुत्प्रेक्षा ॥

सा च तावत् त्रिविधा । स्वरूपोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा चेति । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा । धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षा धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा चेति । अत्र तादात्म्येन संबन्धेन धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायाः, संबन्धान्तरेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षाया हेतूत्प्रेक्षायाः फलोत्प्रेक्षायाश्च संप्रदाय एकयोक्त्या लक्षणद्वयं विवक्षितम् । तथाच 'तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्तिधर्मसंबन्धनिमित्तकं तत्वेन संभावनम्' इति धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षालक्षणम् । 'तदभाववत्त्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतत्समानाधिकरणतद्धर्मसंबन्धनिमित्तकं तद्वत्त्वेन संभावनम्' इति च धर्महेतुफलोत्प्रेक्षालक्षणम् । अत्र च लक्षणे सर्वत्र तच्छब्देन विषयिणो ग्रहणम् । य उत्प्रेक्ष्यते स विषयी । यत्र च उत्प्रेक्ष्यते स विषयः । संभावनं नाम कल्पनम् । तचाऽऽहार्यमेव । लक्षणस्य फलितोऽर्थस्तु एकस्य धर्मिणो धर्म्यन्तरत्वेन धर्मवत्त्वेन वा संभावनं स्वरूपोत्प्रेक्षा । अहेतोर्हेतुत्वेन संभावनं हेतूत्प्रेक्षा अफलस्य फलत्वेन संभावनं फलोत्प्रेक्षा चेति । उदाहरणम्—

कविगुरुमङ्गलसहितां सभां त्वदीयां त्वदीयगुणलोभात् ।
मन्ये दिवमुज्झित्वाऽऽगतां सुधर्मां धराधिनाथ त्वाम् ॥

अत्र विषयी सुधर्मा, तद्भिन्नत्वेन प्रमितः पदार्थो राजसभा विषयः, तत्र सुधर्मारूपविषयिनिष्ठकव्यादिधर्मसंबन्धेन निमित्तेन सुध

र्मोया विषयिणस्तादात्म्येन संभावनमित्येकस्य राजसभारूपधर्मिणः सुधर्मारूपधर्म्यन्तरत्वेन संभावनाल्लक्षणसमन्वयः। उत्प्रेक्ष्यमाणस्य च धर्मिस्वरूपत्वात् धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षेयम्। अत्र निमित्तभूतो धर्मः कव्यादिः श्लेषेण विषयविषयिसाधारणः। धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

निधिं लावण्यानां तव खलु मुखं निर्मितवतो
महामोहं मन्ये सरसिरुहसूनोरुपचितम्।
उपेक्ष्य त्वां यस्माद्विधुमयमकस्मादिह कृती
कलाहीनं दीनं विकल इव राजानमतनोत्॥

अत्र पूर्वार्धे ब्रह्मरूपे धर्मिणि विषये मोहरूपो धर्मो विषयी आश्रयतासंबन्धेनोत्प्रेक्षितः। तन्निमित्तभूतो धर्मश्च अविचार्यकार्यकारित्वरूपो मोहाधिकरणवृत्तित्वेनोक्त उत्तरार्धे। तथाच मोहाभाववत्त्वेन प्रमितः पदार्थो ब्रह्मा विषयः, तत्र उत्प्रेक्ष्यमाणमोहाधिकरणीभूतब्रह्मरूपविषयवृत्तिर्योऽविचार्यकार्यकारित्वरूपो मोहरूपविषयिसंबन्धी धर्मस्तत्संबन्धेन निमित्तेन मोहस्य विषयिण आश्रयतासंबन्धेन संभावनमिति ब्रह्मरूपस्य धर्मिणो मोहरूपधर्मवत्त्वेन संभावनाल्लक्षणानुगमः। उत्प्रेक्षितस्य मोहस्य च धर्मस्वरूपत्वात् धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेयम्। ननु योऽयमविचार्यकार्यकारित्वरूपो मोहरूपविषयिसंबन्धी धर्मः स मोहाधिकरणे ब्रह्मणि विषये वस्तुतो नास्त्येव। यश्च साहजिककार्यकारित्वरूपो धर्मो ब्रह्मण्यस्ति स तु न मोहसंबन्धी। ततश्च कथमस्या उत्प्रेक्षायाः सिद्धिरिति चेन्न। तयोर्द्वयोर्धर्मयोरतिशयोक्तिमूलया आहार्याऽभेदबुद्ध्या पायसादेरिव पिण्डे कृते सति मोहरूपविषयिसंबन्धिनो धर्मस्य अविचार्यकार्यकारित्वस्य ब्रह्मरूपविषयवृत्तित्वं, ब्रह्मरूपविषयगतस्य धर्मस्य साहजिककार्यकारित्वस्य च मोहरूपविषयिसंबन्धित्वं संपद्यते। एवं च अनेन प्रकारेण पिण्डीभूतस्याऽभेदद्वयात्मकस्य निमित्तधर्मस्य मोहरूपविषयिसंबन्धित्वब्रह्मरूपविषयगतत्वयोः सिद्ध्या निमित्तत्वे सिद्धे मोहरूपधर्मोत्प्रेक्षायाः सिद्धिर्निर्बाधा। हेतुफ-

लोत्प्रेक्षायामपि निमित्तधर्मांशे इयमेव सरणिर्बोध्या । इयं च स्वरूपोत्प्रेक्षा वस्तूत्प्रेक्षेति नाम्नाऽपि व्यवह्रियते । हेतूत्प्रेक्षा यथा—

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

इयं हि लङ्कायाः सकाशादयोध्यां प्रत्यागच्छतः श्रीरामचन्द्रस्य सीतां प्रत्युक्तिः । अत्र मौनं प्रत्यहेतोर्विश्लेषदुःखस्य तद्धेतुत्वेन संभावनम् । तथाच विश्लेषदुःखादेति पञ्चम्यन्तार्थो विश्लेषदुःखाभिन्नहेतुर्विषयी । तस्य च प्रयोज्यतासंबन्धेन नूपुरगतनिश्चलत्वनिमित्तकनिःशब्दत्वाभिन्नत्वेनाऽध्यवसिते मौने विषये उत्प्रेक्षणम् । तादृशमौनविशेषणीभूतो धर्मो नूपुरगतनिश्चलत्वनिमित्तकनैःशब्द्यत्वेनाऽध्यवसितं मौनत्वं निमित्तम् । विश्लेषदुःखाभिन्नहेत्वधिकरणीभूततादृशमौनवृत्तित्वात् । ततश्च प्रयोज्यतासंबन्धेन विश्लेषदुःखरूपहेत्वभाववानिति प्रमितो नाम यथार्थज्ञानविशेष्यीभूतस्तादृशमौनरूपः पदार्थः, तत्र उत्प्रेक्ष्यमाणविश्लेषदुःखरूपहेत्वधिकरणीभूततादृशमौनवृत्तिर्यो हेतुसंबन्धी धर्मस्तादृशमौनत्वं तत्संबन्धनिमित्तकं तेनैव प्रयोज्यतासंबन्धेन विश्लेषदुःखरूपहेतोः संभावनमिति तादृशमौनरूपस्य विषयस्य विश्लेषदुःखरूपहेतुमत्त्वेन संभावनाल्लक्षणानुगतिः । अत्र नूपुरे वस्तुतः असदपि विश्लेषदुःखं कविना कल्पितम् । 'रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणात् ध्रुवम् ।' इत्यादौ तु चरणयोर्विक्षेपणस्य वस्तुतः सत्वेन तदकल्पितम् । फलोत्प्रेक्षा यथा—

दिवानिशं वारिणि कण्ठदघ्ने दिवाकराराधनमाचरन्ती ।
वक्षोजतायै किमु पक्ष्मलाक्ष्यास्तपश्चरत्यम्बुजपङ्क्तिरेषा ॥

अत्र तपश्चरणे अप्रफलस्यापि वक्षोजत्वस्य तत्फलत्वेन संभावनम् । तथाच वक्षोजतायै इति चतुर्थ्यन्तार्थः स्तनत्वाभिन्नफलं विषयी । तस्य च प्रयोजकतासंबन्धेन साहजिकजलावस्थानाभिन्नत्वेनाऽध्यवसिते तपश्चरणे विषये उत्प्रेक्षणम् । तादृशतपश्चरणविशे-

षणीभूतो धर्मः साहजिकजलावस्थानत्वाभिन्नत्वेनाऽध्यवसितं तपश्चरणत्वं निमित्तम्। वक्षोजत्वस्य जातेः फलत्वं तु प्राप्तिक्रियाद्वारकम्। ततश्च प्रयोजकतासंबन्धेन वक्षोजत्वरूपफलाभाववत्त्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य तादृशतपश्चरणरूपविषयस्य उत्प्रेक्ष्यमाणवक्षोजत्वरूपफलाधिकरणीभूततादृशतपश्चरणवृत्तिर्यो वक्षोजत्वरूपफलसंबन्धी धर्मस्तादृशतपश्चरणत्वं तस्य यः प्रकृतविषये संबन्धस्तन्निमित्तकं तेनैव प्रयोजकतासंबन्धेन वक्षोजत्वरूपफलवत्त्वेन संभावनम्। अत्र कमलपङ्क्तौ वक्षोजत्वप्राप्तिद्वारा वक्षोजत्वं कल्पितम्। वस्तुतस्तस्यास्तत्प्राप्तेरसंभवात्। 'मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः।' इत्यादौ तु स्त्रीकट्यां कुचधारणस्य वस्तुतः सत्त्वेन तदकल्पितम्। ननु हेतूत्प्रेक्षायां 'विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्' इत्यत्र तादृशमौनस्य साक्षाद्धेतुप्रयोज्यत्वेऽपि विषयत्वं नोचितम्। तस्य समासार्थोपसर्जनत्वेन उद्देश्यत्वाऽसंभवात्। किंतु उद्देश्यविधेयभावानुरोधेन तादृशमौनविशिष्टनूपुरस्य विषयत्वमभ्युपेयम्। मौनद्वारकं च बद्धमौननूपुरस्य विषयस्य विश्लेषदुःखप्रयोज्यत्वं संभाव्यते। निमित्तधर्मश्च नूपुरगतनिश्चलत्वनिमित्तकनिःशब्दत्वाभिन्नत्वेनाऽध्यवसितं मौनम्। 'विश्लेषदुःखादिव मौनमस्य' इति निर्माणे तु तादृशमौनस्य विश्लेषदुःखरूपहेतुप्रयोज्यस्य समासप्रत्ययार्थाऽनुपसर्जनत्वेन उद्देश्यत्वात् विषयत्वं न्याय्यम्। एवं फलोत्प्रेक्षायामपि फलप्रयोजकस्य धर्मस्य अनुपसर्जनत्वे विषयत्वमुचितम्। उपसर्जनत्वे तु उद्देश्यत्वाऽसंभवात् तद्विशिष्टस्यैव विषयत्वमभ्युपेयम्। एवं च यत्र प्रयोज्यप्रयोजकधर्मयोः समासप्रत्ययार्थोपसर्जनत्वादुद्देश्यत्वं न संभवति, तत्र तद्धर्मिणोर्धर्मिणोर्विषययोस्तादृशधर्मद्वारकप्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संसंबन्धाभ्यां हेतुफलोत्प्रेक्षणम्। यत्र तु तयोरनुपसर्जनत्वादुद्देश्यत्वं संभवति, तत्र तयोरेव विषययोः प्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संबन्धाभ्यां हेतुफलोत्प्रेक्षणम्। यत्र च विषये उत्प्रेक्ष्यते तदंशे विशेषणतया भासमानो धर्मो निमित्तम्। स च धर्मिणि विषये अभिन्न-

त्वेनाऽध्यवसितो धर्मो मौनादिः । अभिन्नत्वेनाऽध्यवसितं धर्मं च विषये तद्विशेषणीभूतोऽन्यधर्मस्तादृशमौनत्वादिर्निमित्तमिति विवेक इति चेद्युक्तमेतत् । अस्यां निमित्तधर्मः क्वचित् स्वत एव साधारणः क्वचिदसाधारणोऽपि श्लेषरूपकाऽपह्नुत्युपचारबिम्बप्रतिबिम्बभावाऽभेदाध्यवसायाऽन्यतमोपायेन साधारणीकृतः । स च स्वरूपस्य विषयित्वे उक्तोऽनुक्तश्च । तत्र 'कविगुरुमङ्गल' इत्यत्रोक्तो धर्मः । 'मुखं चन्द्रं मन्ये' इत्यादावाह्लादकत्वादिरनुक्तो बोध्यः । हेतुफलयोर्विषयित्वे तु निमित्तधर्म उक्त एव भवति । उत्प्रेक्ष्यमाणेष्वपि यस्य विषयिण उत्प्रेक्षा विधेयतया भासते तदीयोत्प्रेक्षयैव व्यपदेशः प्राधान्यात् । तेन 'कविगुरुमङ्गल' इत्युदाहरणे आगमनं प्रत्यहेतोर्गुणलोभस्य कविकल्पितस्य तद्धेतुत्वेनोत्प्रेक्षणेऽपि न हेतूत्प्रेक्षया व्यपदेशः । किंतु स्वरूपोत्प्रेक्षयैव । एवमन्यत्राऽप्यूहनीयम् । इव, नूनम्, मन्ये, जाने, अवैमि, ऊहे, तर्कयामि, शङ्के, उत्प्रेक्षे, ध्रुवम्, प्रायः इत्यादिशब्दप्रयोगे वाच्योत्प्रेक्षा । तदप्रयोगे तु गम्योत्प्रेक्षा ॥१४॥

उपमान उपमेय

विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयस्तस्योक्तिरतिशयोक्तिः ॥

विषयी उपमानम् । विषय उपमेयम् । निगरणं नाम विषयिवाचकपदेनैव विषयस्य बोधनम् । उदाहरणम्—

भूभृद्भिर्निजमौलिभिः प्रतिदिनं या गृह्यते सादरं
जीवंजीवमथो नितान्तमसकृत् संतोषयत्यञ्जसा ।
सौधाब्धौ प्रतिबिम्बनेन नितरामुत्कर्षसीमां गता
उपमान ज्योत्स्ना काऽपि विभाति तेनहि जनस्त्वां कौ मुदोद्वीक्षते ॥

अत्र विषयिवाचकेन ज्योत्स्नापदेन विषयस्य कीर्तेर्बोधनम् । तदनुग्रहार्थं च भूभृदित्यादिचरणत्रयगतानि विशेषणानि कीर्तिज्योत्स्नारूपविषयविषयिणोः साधारणधर्मतयोपात्तानि । तृतीयचरणे सुधया काव्यस्य निगरणमपि तदनुग्राहकमेव । यथा वा—

नाभि कटि रोमावली
वापी काऽपि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या
त्रिवलीं सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।
स्तनौ अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
अधरमाधुर्य तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात् सुधांशोः ॥ मुखस्य

अत्र उपमानेन वाप्या उपमेयस्य नाभेः, गगनेन कट्याः, ऐन्द्रनील्या सूक्ष्मपद्यया रोमावल्याः, सोपानाल्या त्रिवल्याः, शैलाभ्यां स्तनयोः, अमृतेन अधरमाधुर्यस्य, सुधांशुना च मुखस्य निगरणम् । अत्र च विषयविषयिसाधारणविशेषणानि नोपात्तानीति पूर्वस्माद्विशेषः । इयं च अभेदातिशयोक्तिरूपकातिशयोक्तिशब्दाभ्यां व्यवह्रियते ॥ एवम् अभेदेऽपि भेदो लोकोत्तरत्वबोधनार्थः । यथा—"अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः ।" अत्र नृपगतगाम्भीर्यादेर्लोकप्रसिद्धगाम्भीर्यादिजातीयत्वात्तेन सहाऽभेदेऽपि भेदोक्तिर्लोकोत्तरत्वबोधनाय । इयं च भेदकातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ असंबन्धेऽपि संबन्धो वर्ण्योत्कर्षार्थः । यथा—

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।
उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठरं समुच्छलति ॥

अत्र मेघं प्रति सिंहीवचने गर्भस्य समुच्छलनाऽसंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्यातिशायिका । इयं च संबन्धातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ संबन्धेऽप्यसंबन्धः । यथा—" त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे । " अत्र स्वर्द्रुमेषु सत्यप्यादरसंबन्धे तदसंबन्धोक्तिः । इयं च असंबन्धातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च सहभावः । यथा—" आलिङ्गन्ति समं देव ज्या शराश्च पराश्च ते ।" अत्र शरसंधानरूपप्रयोजकस्य शत्रुपतनरूपप्रयोज्यस्य च सहभावोक्तिः । इयं च अक्रमातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च पौर्वापर्यवैपरीत्यम् । यथा—" अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ।" अत्र पतिकर्तृकाऽनुनयरूपप्रयोजकोत्पत्तेः प्रागेव

नायिकागतमानापसरणरूपप्रयोज्योत्पत्तिरिति तत्पौर्वापर्यवैपरीत्योक्तिः । इयं च अत्यन्तातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ प्रयोज्यस्य प्रयोजकज्ञानजन्यत्वम् । यथा—"यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ।" अत्र च ऊर्मिकावलयीभवनरूपकार्यमुखेन प्रदर्शितस्य नायिकातिकार्श्यस्य प्रयोज्यस्य नायकप्रवासरूपप्रयोजकज्ञानजन्यत्वोक्तिः । इयं च चपलातिशयोक्तिशब्देन व्यवह्रियते ॥ अत्र भेदत्रयेऽपि प्रयोजकातिशयकृतः प्रयोज्यशैघ्र्यातिशयो गम्यते । एतेषामतिशयानामुक्तिरप्यतिशयोक्तिशब्देनोच्यते । एतासामतिशयोक्तीनामनुगतलक्षणं नास्तीत्येके । अन्ये तु 'रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाऽऽहार्याऽऽरोपनिश्चयविषयत्वम्' अतिशयोक्तीनां सामान्यलक्षणम् । अभेदातिशयोक्तावभेदस्य, भेदकातिशयोक्तौ भेदस्य, संबन्धातिशयोक्तौ संबन्धस्य, असंबन्धातिशयोक्तावसंबन्धस्य, अक्रमातिशयोक्तौ सहभावस्य, अत्यन्तातिशयोक्तौ पौर्वापर्यवैपरीत्यस्य, चपलातिशयोक्तौ प्रयोजकज्ञानजन्यत्वस्य च आहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमिति सर्वत्र लक्षणसमन्वय इति । आहार्यशब्दार्थस्तु उक्तपूर्वो भ्रान्त्यलंकारे ॥ १९ ॥

प्रकृतानामेवाऽप्रकृतानामेव वैकस्मिन्वस्तुन्यन्वयस्तुल्ययोगिता ॥

वस्तु च गुणक्रियादिरूपम् । प्रकृतानामित्यादिबहुवचनं चाऽनेकत्वोपलक्षकम् । तेन द्वयोरपि संग्रहः । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्प्रयोजकस्य साधारणधर्मस्योपादानात् वाचकाभावाच्च । उदाहरणम्—

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किंच करुणां बहुलीकरोति
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥

अत्र सत्सङ्गस्य वर्णने प्रकृते तदीयत्वेन प्रकृतानां दूरीकरोत्यादिक्रियाणामेकस्मिन्वस्तुनि सङ्गरूपे कर्तृकारकेऽन्वयः । अत्र च क्रियाणां साधारणो धर्मः कर्तृकारकमेव । अत एवेयं कारकतुल्ययोगितेत्युच्यते । इयं च तुल्ययोगिता वक्ष्यमाणाऽर्थान्तरन्यासान्विता । अत्रैव 'सङ्गः सतां स तपसा परिलभ्यते हि' इति चरमचरणनिर्माणे तदनन्विता सा बोध्या । अप्रकृतानां यथा—

वीक्षितस्य भवता धराभृता रागिणा कविजनस्य सत्वरम् ।
आश्रियोदवसितं विमुच्यतेऽथोद्भ्रमेण हृदयाङ्गणान्तरम् ॥

अत्र नृपस्य वर्णने प्रकृते अप्रकृतयोरलक्ष्म्युद्वेगयोः कर्त्रोरेकस्मिन् विमोचनक्रियारूपवस्तुन्यन्वयः । तुल्ययोगितायां हि यथाकथंचिदनेकत्र एकान्वयश्चमत्कार्यपेक्षितः । तेन निखिलभेदानां संग्रहः ॥ १६ ॥

प्रकृतानामप्रकृतानां चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकम् ॥

प्राग्वदेव अत्राप्यौपम्यं गम्यम् । तत्प्रयोजकस्य साधारणधर्मस्योपादानात् वाचकाभावाच्च । बहुवचनमप्यविवक्षितम् । प्रकृताऽप्रकृतप्रकाशकत्वेन च दीपसाम्यात् दीपकमिति व्यपदेशः । उदाहरणम्—

चन्द्रेण सूर्येण समीरणेन विश्वंभराभृत् भवता च शश्वत् ।
गतागतक्लेशभरं विपद्य निर्हेतुकं विग्रहिणो भ्रियन्ते ॥

अत्र अप्रकृतानां चन्द्रसूर्यसमीरणानां प्रकृतस्य राज्ञश्च कर्तृत्वेन भरणक्रियारूपैकधर्मेऽन्वयः । यथा वा—

मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।
सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री विधातृसृष्टौ नहि दृष्टपूर्वा ॥

अत्र प्रथमानिर्दिष्टानां लिप्सादीनां दृष्टपूर्वत्वाभावरूपे एकस्मिन् धर्मेऽन्वयः । यथा वा—

सुजनाः परोपकारं शूराः शस्त्रं धनं कृपणाः ।
कुलवत्यो मन्दाक्षं प्राणात्यय एव मुञ्चन्ति ॥

अत्र प्रथमानिर्दिष्टानां सुजनेत्यादिकर्तॄणां द्वितीयानिर्दिष्टानां च परोपकारेत्यादिकर्मणामेकस्मिन् मोचनक्रियारूपधर्मेऽन्वयेऽपि न कर्तृकर्मणां परस्परं सादृश्यं भासते । किंतु कर्तॄणामेव परस्परं सादृश्यं पृथक् भासते । तथा कर्मणामेव परस्परं सादृश्यं पृथक् भासत इति कर्तॄणां दीपकमेकं कर्मणां चैकमिति द्वे दीपके । चन्द्रेणेत्युदाहरणे भवतेतिशब्दोपादानान्नृपस्य प्रकृतत्वं स्फुटमेव । मृतस्येत्युदाहरणे सुजनेत्युदाहरणे च कस्यचित् प्रकृतत्वे दीपकम् । अन्यथा तुल्ययोगिता । कारकतुल्ययोगितेव कारकदीपकं स्वयमूहनीयम् । तुल्ययोगितायामिव दीपकेऽपि यथाकथंचिदनेकत्र एकान्वयश्चमत्कार्यपेक्षित इति वक्तुं शक्यम् । तेन निखिलभेदसंग्रहः । तत्र कस्यचित् प्रकृतत्वे दीपकम् । प्रकृतमात्रत्वे अप्रकृतमात्रत्वे वा तुल्ययोगितेति भेदः । एके पुनर्दीपकं तुल्ययोगिताया नातिरिच्यते । किंतु तस्या एव प्रकारान्तरम् । तेन तस्यास्त्रैविध्यं वक्तव्यमिति । अथ पूर्वपूर्वेण उत्तरोत्तरमुपक्रियते चेन्मालादीपकम् । यथा—

आस्वादेन रसो रसेन कविता काव्येन वाणी तया
लोकान्तःकरणानुरागरसिकः सभ्यः सभा चाप्मुना ।
दारिद्र्यानलदह्यमानजगतीपीयूषधाराधर
क्षोणीनाथ तया भवांश्च भवता भूमण्डलं भासते ॥

अत्र आस्वादेन रसो भासत इति रसं प्रत्यास्वाद उपकारकः, रसेन कविता भासत इति कवितां प्रति रस उपकारक इति रीत्या मालारूपेण स्थितानामास्वादादिपदार्थानां मध्ये पूर्वपूर्वेण आस्वादादिना उत्तरोत्तरस्य रसादेरुपकृतत्वात् भासनक्रियारूपधर्मस्य दीपस्येव सर्वत्रोपकारकत्वाच्च मालादीपकमिति प्राचीनाः । एके तु मालारूपेणावस्थितानां पदार्थानां सादृश्यस्याऽसंपर्कान्नेदं दीपकभेदः । किंतु 'पूर्वं पूर्वं विशेषणं परं परं विशेष्यम्' इति वक्ष्यमाण एकावलीभेद इति ॥ १७ ॥

वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा ॥

वस्तुतः एकरूपयोरपि धर्मयोः पृथक्छब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वाक्यार्थयोरिति द्विवचनमनेकत्वोपलक्षकम् । तेन मालाप्रतिवस्तूपमाया अपि संग्रहः । उदाहरणम्—

दूरे वसन्नपि भवान् गुणगौरवेण
लोकोत्तरेण परिपूरित एष्य एव ।
आकाशवासरसिकोऽप्युडुचक्रवर्ती
ज्योत्स्नावगुम्फिततनुः स्पृहणीय एव ॥

अत्र एष्यस्पृहणीयशब्दार्थयोर्वस्तुत ऐक्येऽपि भिन्नशब्दोपात्तत्वात् वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तदापन्नसाधारणधर्मकयोः पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोश्चाऽर्थतः सादृश्यं भासते । यथा वा मदीयदत्तकारुण्यलहर्याम्—

शोभेत चेत्तव दया हृदि वर्तमाना
गाढं शयीत मम मूर्ध्नि तदेव दत्त ।
शैलोदरे जनिमदप्यथ रत्नमग्र्यां
मत्युत्तमेव रुचिमाश्रयते हि हेम्नि ॥

अत्र रुचिशोभयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । अत्र च प्रकृतवाक्यार्थस्य उपमेयत्वमप्रकृतवाक्यार्थस्य च उपमानत्वं पर्यवसितम् । मालाप्रतिवस्तूपमा यथा—

वहति विषधरान् पटीरजन्मा शिरसि मषीपटलं दधाति दीपः ।
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः ॥

अत्र धारणरूप एक एव साधारणो धर्मो वहति-दधाति-भजते-बिभ्रतीति चतुर्भिः पदैः पृथगुपात्त इति वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः । अत्र च अन्तिमचरणगतवाक्यार्थस्य उपमेयत्वमन्येषां च त्रयाणामुपमानत्वं पर्यवसितम् । अस्याः पुनर्मालारूपता स्फुटैव । इयं च प्रतिवस्तूपमा वैधर्म्येणापि संभवति । यथा—

वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।
न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥

अत्र द्वितीयार्धगतदृष्टान्तबलात् पूर्वार्धवाक्यार्थेन 'सङ्गविशेषं विना पुरुषो न पूज्यते' इति स्वविपरीतोऽर्थ आक्षिप्यते। आक्षिप्तस्य च यथाकथंचित् वाक्यवेद्यतया प्रकृते वाक्यार्थत्वमेवेष्टमिति आक्षिप्तपूर्वार्धवाक्यार्थस्य द्वितीयार्धवाक्यार्थेन सह सादृश्यं स्फुटमेव गम्यते । अत्र च पूजनाभावमहिमाभावयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । केचित्तु द्वितीयार्धवाक्यार्थेन 'तुम्बीफलसहितो वीणादण्डो महिमानं प्रयाति' त्यर्थमाक्षिपन्ति । अस्मिन् पक्षे तु पूजनमहिम्नोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । अथ वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमेति यदुच्यते तत्तु आमुखं वैधर्म्यस्य प्रतीयमानत्वात् संगच्छते । इयं च वाक्यार्थयोः सामान्यविशेषभावानापन्नयोर्भवति ॥ १८ ॥

बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नसाधारणधर्मादिकं वाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं दृष्टान्तः ॥

आदिशब्देन उपमानोपमेये । उदाहरणम्—

अन्येषु सत्स्वपि नृपेषु मनीषिचेत
आह्लादयत्यतितमामयमेव भूपः ।
सर्वग्रहेषु परितः स्थितिमत्सु तावत्
संवर्धयत्युडुपतिर्जलधेः प्रवाहम् ॥

अत्र पूर्वोत्तरवाक्यार्थयोरार्थे औपम्ये पूर्ववाक्यप्रविष्टानामन्यनृपमनीषिचेतआह्लादनवर्ण्यनृपाणाम् उत्तरवाक्यप्रविष्टानामन्यग्रहजलधिप्रवाहसंवर्धनोडुपतीनां च यथाक्रमं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नत्वात् लक्षणसमन्वयः । बिम्बप्रतिबिम्बभावश्च उपमानकोटिप्रविष्टानाम् उपमेयकोटिप्रविष्टानां च धर्माणां परस्परसादृश्याद्भेदः । प्रतिवस्तूपमायां हि साधारणधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः । अत्र तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न इति भेदः । अयं च वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा—

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विपः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥
अत्र मनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकाऽनागमनतमःस्थित्योश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिम्बप्रतिबिम्बभावः। वैधर्म्यमतिवस्तूपमाया इव वैधर्म्यदृष्टान्तस्यापि विवेकसरणिः ॥ १९ ॥

उपात्तयोरर्थयोरार्थोऽभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना॥

औपम्यपर्यवसायित्वं च सादृश्यमूलकत्वम् । इयं च वाक्यार्थनिदर्शना पदार्थनिदर्शना चेति द्वेधा । उदाहरणम्—

कवित्वरसिकाग्रगे त्वयि धरापतौ जाग्रति
विरच्य कवितासुधामितरभूभृतं दर्शयन् ।
स्थितं तरुणशेखरं परिविहाय साकं स्तनं-
धयेन युवतीं सुतां खलु विवाहयत्यात्मनः ॥

अत्र वर्ण्येतरनृपं प्रति सरसकवितामदर्शनं स्तनंधयेन सह तरुणसुताया विवाहनं चाऽभिन्नमिति तत्सादृश्यमूला बुद्धिः । इयमेकवाक्यगता वाक्यार्थनिदर्शनोदाहृता । यदि तु प्रकृतोदाहरणे 'यो दर्शयति स विवाहयति' इति रचना क्रियते तदा भिन्नवाक्यगता सा बोध्या । यथा वा मदीयदत्तकारुण्यलहर्याम्—

येऽभ्यर्थितं भवति दातरि जाग्रतीशा-
ऽन्यं संसरन्ति खलु ते पदवीं भजन्ते ।
हित्वा सुधाजलनिधिं लवणाम्बुकूपं
संयाचतः सतृप इत्यथ नो वदेत् कः ॥

अत्र त्वां विहायाऽन्यानुसरणं सुधासमुद्रं विहाय क्षारोदकूपयाचनं चाऽभिन्नमिति द्वयोर्वाक्यार्थयोरभेदबुद्धिः सादृश्यमूला । पदार्थनिदर्शना यथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥

अत्र लीलात्वेन रूपेण उपमानोपमेयगतधर्मभूतयोर्लीलाशब्दार्थयोर्द्वयोरपि लीलाशब्देनोपात्तत्वादुपात्तयोरित्यादिप्रकृतलक्षणप्रवृत्तिः । बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिगतयोरार्थाभेदे वाक्यार्थनिदर्शना । उपमानोपमेयगतधर्मयोरार्थाभेदप्रतिपत्तौ पदार्थनिदर्शना । उपमानोपमेययोरन्यतरधर्मस्याऽन्यतरत्रारोपः पदार्थनिदर्शनेत्येके । मालारूपाऽपि निदर्शना दृश्यते । यथा—

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥

अत्र हालाहलपानं कालानलचुम्बनं व्यालाधिपपरिरम्भणं दुर्जनवशीकरणं चाऽभिन्नमिति सादृश्यमूला बुद्धिः । चतुर्थवाक्यार्थ उपमेयमन्ये च त्रय उपमानानीति मालारूपताऽस्याः स्फुटैव । लक्षणे अर्थयोरिति द्विवचनमनेकत्वोपलक्षकम् । तेनाऽस्यां मालारूपायां नाऽव्याप्तिः । अथाऽन्ये तु—स्वक्रियया परान् प्रति सतोऽसतो वाऽर्थस्य बोधनं यन्निबध्यते स निदर्शनायास्तृतीयः प्रकारः । यथा—

चूडामणिपदे धत्ते योऽम्बरे रविमागतम् ।
सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥

अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया मयेवाऽन्येनापि सत्सेवा कार्येति सदर्थं बोधयन् निबद्ध इति सदर्थनिदर्शनेत्याहुः । परे तु बोधयन्निव बोधयन्निति गम्योत्प्रेक्षयैवाऽस्य गतार्थता । उत्प्रेक्षावाचकस्येवादेरप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षेति तु उक्तपूर्वम् । एवम्—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्लीलयैव स पतेदिति ब्रुवन् (ध्रुवम्)।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

इत्यसदर्थनिदर्शनोदाहरणस्यापि। ध्रुवमिति पाठे तु बोधयन्बोधयितुं वेत्यस्याऽध्याहारः। एवं च तृतीयप्रकारो नाभ्युपेय इत्याहुः॥ २०॥

उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः॥

गुणविशेषश्च न साधारणः किंतु विधर्मभूतः। उदाहरणम्—

मनुजदेव कथं नु भवान् सुराङ्घ्रिपसमः स च संनिधिमागते।
अभिमतां श्रियमर्पयति ध्रुवं त्वमथ दूरतरस्थितिमत्यपि॥

अत्र दूरस्थाय निकटस्थाय च अभिमतश्रीसमर्पणेन गुणेन उपमेयस्य प्रकृतनृपस्य उपमानात्कल्पवृक्षादुत्कर्षः। नास्ति चायं गुणः कल्पवृक्षे। स हि निकटस्थायैव श्रियमर्पयतीति विधर्मत्वं गुणस्य। अयं च व्यतिरेक उपमेयोत्कर्षकोपमानापकर्षकयोर्वैधर्म्ययोर्द्वयोरपि उपादानाऽनुपादानाभ्यामेकतराऽनुपादानेन च तावच्चतुर्धा। सोऽप्युपमायाः श्रौतीत्वाऽऽर्थीत्वाऽऽक्षिप्तत्वैर्द्वादशविधो भवन् सश्लेषनिःश्लेषत्वाभ्यां चतुर्विंशतिप्रकार इति प्राञ्चः। उपमाभेदाः सर्वे एवाऽत्र संभवन्तीति नेयं चतुर्विंशतिभेदगणना युज्यत इति नव्याः। अथ उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषन्यूनत्वेनाऽपकर्षोऽपि व्यतिरेकः। यथा—

जगत्त्रयत्राणधृतव्रतस्य क्षमातलं केवलमेव रक्षन्।
कथं समारोहसि हन्त राजन् सहस्रनेत्रस्य तुलां द्विनेत्रः॥

अत्र उपमानाच्छक्रादुपमेयस्य राज्ञः सहस्रनेत्रत्वजगत्त्रयत्राणधृतव्रतत्वरूपेण गुणद्वयेनैव न्यूनत्वादपकर्षः। तथा च धर्मद्वयेनैव न्यूनोऽसि धर्मान्तरेण तु सम इति प्रतीतिकृतचमत्कारविशेषादस्याऽलंकारतेत्याहुः। तन्मते 'उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो गुणविशेषन्यूनत्वेनाऽपकर्षो वा व्यतिरेकः' इति लक्षणं बोध्यम्। अस्मिन्नलंकारे च गुणान्तरप्रयुक्तं सादृश्यमावश्यकमेव।

अथ

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥

इत्यत्र तु उपमेयस्य कृपणस्य उत्कर्षाऽपकर्षयोरन्यतरस्याऽप्रतीतेर्न व्यतिरेकः । किंतु कृपणकृपाणयोर्द्वयोः केवलसादृश्यस्य प्रतीतेर्गम्योपमैव ॥ २१ ॥

गुणप्रधानभावापन्नयोरर्थयोः सहार्थसंबन्धः सुन्दरः सहोक्तिः ॥

गुणत्वं चाऽत्राऽप्रधानत्वम् । तच्च 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति शास्त्रसिद्धम् । सहार्थश्च साहित्यम् । सुन्दरत्वं चाऽत्राऽतिशयोक्त्याऽनुप्राणने भवतीति वदन्ति । उदाहरणम्—

श्रीमन् भूमीश्वर ननु सुधोदन्वतो निर्मलानां
कल्लोलानां प्रियसहचरस्त्वत्कटाक्षः सदैव ।
लक्ष्म्या शश्वन्निखिलमनुजैः काम्यया प्रस्फुरन्त्या
वर्गे वर्गे निपततितरां पण्डिताग्रेसराणाम् ॥

अत्र लक्ष्मीकटाक्षरूपयोर्गुणप्रधानयोः सहभावः । स च कटाक्षपातस्य कारणस्य तत्कार्यस्य च लक्ष्मीप्राप्तेः सहभावात्मिकयाऽतिशयोक्त्याऽनुप्राणनात् सुन्दरः । अत्र च गुणप्रधानयोर्लक्ष्मीकटाक्षयोः साधारणधर्मो निपतनक्रिया । यथा वा—

सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।
सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः संचरन्ति ॥

अत्र गुणस्य कुमुदकदम्बादेः प्रधानस्य च कामादेः सहभावः । तयोश्च साधारणो धर्म उल्लासादिः । यद्यपि कुमुदकदम्बादिनिष्ठमुल्लासादिकं पत्रोन्मीलनादिरूपं भिन्नम् । कामादिनिष्ठं च प्रादुर्भाग-

दिरूपं भिन्नम्। तथाप्याश्रयभेदेन भिन्नयोस्तयोरुल्लासादिपदार्थभूतेन विकासत्वाद्येकरूपेणाऽऽक्रान्ततया अभेदाध्यवसायात् साधारण्यम्। "सहाऽधरदलेनाऽस्या यौवने रागभाक् प्रियः।" इत्यत्र तु आसक्तिलौहित्ययोः सर्वथा परस्परं भिन्नयोः रागशब्दगतश्लेषमूलकादभेदाऽध्यवसायात्साधारणधर्मता। सहभावश्चात्र प्रियाऽधरयोः। अस्यां हि साधारणधर्मे प्रधानस्य शाब्दोऽन्वयः। गुणस्य च आर्थोऽन्वयः। 'पुत्रेण सहाऽऽगतः पिता' इत्यादौ सहभावस्याऽसुन्दरत्वान्न सहोक्त्यलंकारः। लक्षणे अर्थग्रहणात् पर्यायाद्युपस्थितस्य साहित्यस्य संग्रहः॥ २२॥

विनाऽर्थसंबन्धः सुन्दरो विनोक्तिः॥

सुन्दरत्वं च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वाऽरमणीयत्वाभ्यां भवति। उदाहरणम्—

प्रभुतया क्षितिपेन्दिरया धिया प्रतिभयाऽधिकयाऽथ च संपदा।
परिवृतोऽतितरां हि विराजते मनुजदेव मदेन विना भवान्॥

यत्र प्रशस्तप्रभुत्वादिगुणास्तत्र मदोऽवश्यंभावी, स च प्रकृते नास्तीति विनाकृतस्य वर्ण्यस्य रमणीयत्वात् विनार्थसंबन्धस्य सुन्दरत्वम्। अरमणीयत्वे यथा—

संपदा संपरिष्वक्तो विद्यया चाऽनवद्यया।
नरो न शोभते लोके हरिभक्तिरसं विना॥

अत्र हरिभक्तिरसेन विनाकृतस्य अरमणीयत्वम्। 'जलं विना मरुर्दुष्टः' इत्यादावसौन्दर्यान्न विनोक्त्यलंकार इति वदन्ति। अत्रापि लक्षणे अर्थग्रहणस्य प्राग्वदेव प्रयोजनं बोध्यम्॥ २३॥

यत्र प्रस्तुतधर्मिको व्यवहारः सारूप्यसाधारणविशेषणाऽन्यतरमात्रोपस्थापिताऽप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराऽभेदेन भासते सा समासोक्तिः॥

सारूप्यं नाम शुद्धसादृश्यम् । तच्च प्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तान्तयोः । विशेषणानां साधारण्यं श्लेषकृतं शुद्धं वा । उदाहरणम्—

कविप्रसूतां कवितां नितान्तं रम्यां रसेनोपचितप्रतीकाम् ।
संस्कृत्य दत्तां करतो गृहीत्वा चुम्बत्यभीक्ष्णं बत वासुदेवः ॥

अत्र श्रीवासुदेवाख्यप्रस्तुतधर्मिकर्तृको नितान्तरम्यत्वादिगुणविशिष्टशुद्धलेखनादिसंस्कारपूर्वकसमर्पितकविताकर्मकः करग्रहणपूर्वकपठनादिप्रयुक्तसुखसंबन्धरूपचुम्बनव्यवहारः प्रकृतः शक्त्या प्रतीयते । तदुत्तरक्षणे च विशेषणसाम्यबलात् कविताशब्दगतस्त्रीलिङ्गात् वासुदेवशब्दगतपुंलिङ्गाच्च अप्रस्तुतधर्मिभूतपतिकर्तृको नितान्तरम्यत्वादिगुणविशिष्टविवाहसंस्कारपूर्वकसमर्पितकान्ताकर्मकः करग्रहणपूर्वकवक्त्रसंयोगरूपचुम्बनव्यवहारोऽप्रकृतः प्रतीयत इत्यत्र सहृदयाः प्रमाणम् । तदभेदेन च प्रकृतव्यवहारो भासते सहृदयान्प्रतीति लक्षणानुगमः । विशेषणानां श्लेषकृतसाधारण्येनेयं समासोक्तिरुदाहृता । शुद्धसाधारण्येन यथा—

व्यावलगत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि
प्रेङ्खत्कुण्डलशोभिगण्डयुगलं प्रस्वेदि वक्त्राम्बुजम् ।
शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया
यस्मात्कन्दुक सादरं सुभगया संसेव्यसे तत्कृती ॥

अत्र सुभगया सेव्यमानस्य प्रस्तुतधर्मिणः कन्दुकस्य वृत्तान्तः प्रकृतः शक्त्या प्रतीयमानो व्यावलगत्कुचभारमित्यादिशुद्धसाधारणविशेषणबलात् कन्दुकशब्दगतपुंलिङ्गाच्च प्रतीयमानेन विपरीतसुरतासक्तनायिकया सेव्यमानस्याऽप्रस्तुतधर्मिणः कामुकस्य वृत्तान्तेनाऽप्रकृतेन सहाऽभिन्नतया भासते । सारूप्येण यथा—

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्त ।
संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥

अत्र प्रस्तुतधर्मिणः क्षीणसरसो वृत्तान्तो वर्ण्यमानस्तत्सारूप्यबलादवगतेनाऽप्रस्तुतधर्मिभूतक्षीणराजादितदेकावलम्बपुरुषादिवृत्तान्तेनाऽप्रकृतेन सहाऽभिन्नतया भासते सहृदयान्प्रतीति लक्षणसमन्वयः । सरोवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वविवक्षायां राजवृत्तान्तस्य च अप्रस्तुतत्वविवक्षायामिदं सारूप्यनिबन्धनायाः समासोक्तेरुदाहरणम् । तद्वैपरीत्ये त्वप्रस्तुतप्रशंसायाः । उभयोः प्रस्तुतत्वे प्रस्तुताङ्कुरस्य । समासोक्तौ हि विशेषणसाम्यमहिम्ना सारूप्यमहिम्ना वा प्रतीतोऽप्रकृतव्यवहारः स्वानुगुणं नायिकादिमर्थमाक्षिप्य तेन परिपूर्णविशिष्टशरीरः प्रकृतव्यवहारे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽभेदेनाऽवतिष्ठते । तस्य च प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगित्वं परिणामवत् । यत्र प्रकृतधर्मिण उपादानमप्रकृतधर्मिणश्चाऽनुपादानं सोऽस्या विषयः ॥ २४ ॥

विशेषणानां साभिप्रायत्वं परिकरः ॥

साभिप्रायत्वं च प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारजनकव्यञ्जनावृत्तिबोध्यार्थकत्वम् । उदाहरणम्—

कविकल्पद्रुमोऽयमहो लक्ष्म्याश्लिष्टो वसुंधरापालः ॥
आकिंचन्योपेतं कुलं कवीनां बिभर्ति सानन्दम् ॥

अत्र कविकुलश्रमानुरूपभरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भाणि पूर्वार्धोपात्तानि विशेषणानि । भरणाऽवश्यकत्वाभिप्रायगर्भं च तृतीयचरणात्मकं कविकुलविशेषणम् । साभिप्रायानेकविशेषणोपन्यासे एवाऽयमलंकार इति प्राञ्चः । नव्यास्तु साभिप्रायैकविशेषणोपन्यासेऽप्ययं भवति । यथा—"सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ।" अत्र सुधांशुकलितोत्तंस इत्येकस्यैव विशेषणस्य तापहरणसामर्थ्यरूपो व्यङ्ग्योऽर्थः शिवकर्तृकतापहरणोपपादक इति ॥ २५ ॥

विशेष्यस्य साभिप्रायत्वं परिकराङ्कुरः ॥

अत्रापि साभिप्रायत्वं प्राग्वदेव परिष्करणीयम् । उदाहरणम्—

धन्यो जगत्यामयमर्थपालश्चतुर्भुजो यद्धृदयाब्जकोशे ।
वसन्नजस्रं चतुरः पुमर्थान् दातुं समर्थोऽतितरां चकास्ति ॥

अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । चतुर्भिः करैश्चतुर्णां पुरुषार्थानां युगपद्दानस्य सौकर्यात् । यथा वा—

फणीन्द्रस्ते गुणान् वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः ।
द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः क्वाहमेष क्व ते गुणाः ॥

अत्र सहस्रवदनाद्यभिप्रायगर्भाणि फणीन्द्रेत्यादिविशेष्यपदानि बहूनीति पूर्वस्माद्विशेषः । अयं च परिकरान्नातिरिच्यत इति मते परिकरलक्षणगतस्य विशेषणानामित्यंशस्य स्थाने पदानामित्यंशो निवेशनीयः । तेनोभयत्रापि *लक्षणप्रवृत्तिः* । केचित्तु *विशेषणानामि*ति विशेष्योपलक्षणपरमिति व्याख्याय परिकरे परिकराङ्कुरमन्तर्भावयन्ति ॥ २६ ॥

गूढस्यापि प्रकाशं प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य केनाऽपि मिषेण गोपनं व्याजोक्तिः ॥

अपह्नुतौ हि उपमेयतावच्छेदकनिषेधपूर्वकमुपमानतादात्म्यस्थापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव गूढस्यापि लिङ्गादिना प्रकाशं प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य अतात्त्विककारणाद्युपन्यासेन गोपनमात्रम् । तेन

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।
नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥

इत्यादौ गूढस्यापि सीत्कारादिना प्रकाशं प्राप्तस्य नायकरूपस्य किंचिदर्थस्य हैमनः पवन इत्युक्त्या गोपनेऽपि न व्याजोक्तिः । किंतु नायके उपमेयतावच्छेदकभूतं नायकत्वं नहि नहीत्यनेन निषिध्य उपमानभूतहैमनपवनतादात्म्यस्य स्थापनादपह्नुतिरेवेत्याहुः । उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाऽखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः ॥

अत्र शिवगतस्य पार्वतीविषयकरतिभावरूपस्य किंचिदर्थस्य गूढस्यापि तत्कार्यभूताभ्यां कम्पपुलकाभ्यां प्रकाशं प्राप्तस्य तयोः कम्पपुलकयोः शैलेन्द्रशैत्यकारणकत्वप्रदर्शनपरोक्तिमिषेण शिवकर्तृकं गोपनम् । यथा वा—" त्वामालिखन्ती दृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् । " अत्र नायकं प्रति नायिकाविषयकदूतीवाक्ये गूढस्यापि नायकाऽऽलेख्यलेखनेन प्रकाशं प्राप्तस्य तद्विषयकानुरागस्य तत्करे पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोऽयं मया लिखित इति प्रदर्शनपरया नायिकाकर्तृकं गोपनम् । पूर्वत्र उक्त्या गोपनम् । इहतु क्रिययेति भेदः । एतेन द्वितीयोदाहरणे क्रियया गोपनाद्युक्त्यलंकार इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । तस्य व्याजोक्त्यैव गतार्थत्वात् ॥ २७ ॥

श्रुत्यैकयाऽनेकार्थप्रतिपादनं श्लेषः ॥

स च द्विविधः । अर्थश्लेषः शब्दश्लेषश्चेति । उदाहरणम्—

प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।
महसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः ॥

अत्र विभाकरपदवाच्यो राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थपराणि 'प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीः' इत्यादीनि विशेषणभूतानि वाक्यानि । 'प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीः' इत्यादीनां 'कारयन् कर्म विमलम्' इत्यादिपर्यायपरिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषोऽयम् । विभाकर इत्यंशे तु तस्य पर्यायपरिवृत्तिसहत्वाभावात् शब्दश्लेषः । केचित्तु विभाकरशब्दः शक्त्या सूर्यं बोधयति, योगेन च नृपं बोधयतीत्येतदंशेऽप्यर्थश्लेषः। प्रभाकरादिपर्यायशब्दपरिवृत्तिसहत्वादित्याहुः । शब्दश्लेषो यथा—

गोत्राविता मन्त्रकरोऽतिभूतिर्दुर्गाधिनाथो द्विजराजभर्ता ।
चक्रिप्रियः संश्रयणीय एव श्रीवासुदेवः कविभिः शिवो वा ॥

अत्र मकृच्छ्रवणेनैव शिववासुदेवयोरनुरूपाऽनेकार्थप्रतिपादकानि गोत्रावितेत्यादिविशेषणानि । गोत्राविता, दुर्गाधिनाथ इत्यत्र सभङ्गश्लेषः । गोत्रस्याऽविता गोत्राया अविता, दुर्गस्याऽधिनाथ दुर्गाया अधिनाथ इति पदभङ्गद्वारा अनुरूपाऽनेकार्थप्रतिपादकत्वात्। अन्यत्र त्वभङ्गः । परस्परविलक्षणं पदभङ्गमनपेक्ष्याऽनेकार्थप्रतिपादकत्वात् । यद्यप्ययं श्लेषः प्रायेणाऽलंकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते, तथापि 'सर्वदो माधवः पायाद्योऽगंगां समदीधरत् । ' इत्यादावलंकारान्तरसंभावनारहिते सावकाशत्वान्नालंकारान्तरस्य बाधकः । प्रत्युत तेनैव स्वविषयेऽयं बाध्यत इत्येके । संकीर्ण इत्यपरे ॥ २८ ॥

श्लेषेण काका वाऽभिप्रेतातिरिक्तार्थस्य कल्पनं वक्रोक्तिः ॥

श्लेषमूलका वक्रोक्तिस्तु द्विविधा । अर्थश्लेषेण शब्दश्लेषेण चेति । उदाहरणम्—

भिक्षार्थी स क्व यातः ? सुतनु बलिमखे, ताण्डवं क्वाऽद्य भद्रे?
मन्ये वृन्दावनान्ते क्व नु स मृगशिशुर् ? नैव जाने वराहम् ।
बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर् ? गोप एवाऽस्य वेत्ता,
लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥

अत्र हरार्थमभिप्रेत्य लक्ष्म्याः प्रश्नः । वामनादिमूर्त्तिधारिहरिरूपमर्थान्तरं परिकल्प्य पार्वत्या उत्तरम् । भिक्षार्थीत्यादिपदानां पर्यायशब्दपरिवृत्तिसहत्वादिदमर्थश्लेषेण वक्रोक्तेरुदाहरणम् । शब्दश्लेषेण वक्रोक्तिर्यथा—'मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके । ' अत्र मानं मुञ्च प्रभातं संजातमित्यभिप्रेतार्थके नायकवाक्ये नन्दिनं प्राप्तं मा मुञ्चेत्यर्थान्तरं नायिकया शब्दश्लेषेण कल्पितम् । तत्र नेह नन्दी यत्युत्तरेण स्फुटीभवति । इदमविकृतशब्दश्लेषेण वक्रोक्तेरुदाहरणम् । विकृत शब्दश्लेषेण वक्रोक्तिर्यथा—

भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना
स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
र्लघिष्ठेदं पष्ठाक्षरपरविलोपं पठ पुनः ॥

अत्र पादत्रयात्मकं सीतां प्रति रावणवाक्यम् । तं प्रति च चतुर्थपादात्मकं सीतावाक्यम् । तत्र 'मम जयो भविता, रामस्य तु पराभवो भविता' इत्यभिप्रेतार्थके रावणवाक्ये पादत्रयात्मके षष्ठाक्षरात् पराणां त्रि-न-वि-इति त्रयाणां वर्णानां लोपात्मकेन विकारेण 'रामस्य जयो भविता, तव तु पराभवो भविता' इत्यर्थान्तरं सीतया कल्पितम् । काकुर्ध्वनेर्विकारस्तस्योदाहरणं यथा—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोऽयमितीरिता ।
नैवोचितोऽयमिति तं ताडयामास मालया ॥

अत्र नैवोचित इति काका उचित एवेत्यर्थान्तरकल्पनम् । इयं च वक्रोक्तिः शब्दालंकार इत्यन्ये । अर्थालंकार इति परे ॥ २९ ॥

अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशस्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसा ॥

आदिना कार्यकारणभावः सामान्यविशेषभावश्च । एवं च अप्रस्तुतेन स्वसदृशं प्रस्तुतं गम्यते यस्यामित्येका । कार्येण कारणमिति द्वितीया । कारणेन कार्यमिति तृतीया । सामान्येन विशेष इति चतुर्थी । विशेषेण सामान्यमिति पञ्चमीति पञ्चविधेयम् । प्रशंसनं च वर्णनमात्रम्, नतु स्तुतिरेव । उदाहरणम्—

एको विधुर्जयति सर्वनभश्चरेषु
यः संचितामृतकलार्पणतोऽमरेन्द्रान् ।
शश्वद्बिभर्ति च तदक्तकरैश्चकोरान्
रत्नाकरोऽपि नरिनर्ति यदीययोगात् ॥

अत्र अप्रस्तुतेन विधुव्यवहारेण वाच्येन कविभरणप्रजारञ्जनचक्रवर्तिसंतोषणपरस्य वर्णनीयत्वेनाऽभिमतस्य नृपस्य व्यवहारः प्रस्तुतः प्रतीयते । अस्यां च वाच्यार्थः क्वचित् प्रतीयमानार्थं त पं

नापेक्षते। यथोक्तोदाहरणे चन्द्रे उक्तविशेषणानामबाधान्न प्रतीयमानार्थतादात्म्यापेक्षा। क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानार्थतादात्म्यमपेक्षते। यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनाऽत्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे॥

अत्र वाच्येन अप्रस्तुतशाखोटकव्यवहारेण निर्विण्णपुरुषविशेषव्यवहारः प्रस्तुतः प्रतीयते। अत्र च जडस्य वाच्यशाखोटकस्य वचनमतिवचनसंबोधनाद्यन्वययोग्यताया अभावात् तत्संपादनाय गम्यमानार्थतादात्म्यापेक्षा। यथा वा—

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः।
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीताऽसि॥

अत्र वाच्येन अप्रस्तुतकूपव्यवहारेण खिन्नपुरुषविशेषव्यवहारः प्रस्तुतः प्रतीयते। अत्र च वाच्यकूपस्य नीचत्वादिविशेषणान्युपपद्यन्त एवेति न तदंशे प्रतीयमानार्थतादात्म्यापेक्षा। जडस्य तु तस्य संबोध्यत्वं खिन्नत्वं च नोपपद्यत इति तदंशे एव प्रतीयमानार्थतादात्म्यापेक्षा। एवं च पूर्वत्र साकल्येन प्रतीयमानार्थतादात्म्यापेक्षा। इह तु अंशेनेति विशेषः। किंच पूर्वोदाहरणद्वये न श्लिष्टविशेषणा अप्रस्तुतप्रशंसा। इह तु श्लिष्टविशेषणेति चाऽपरो विशेषः। उदाहरणत्रयेऽपि वाच्येन अप्रस्तुतव्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारप्रतीतौ सादृश्यं मूलमिति सादृश्यमूलकेयमुदाहृता। कार्येण कारणं गम्यं यथा—

त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता॥

अत्र अप्रस्तुतेन मालत्यादिगतकाठोर्यरूपेण कार्येण वाच्येन नायिकाङ्गानां सौकुमार्यातिशयः कारणं प्रस्तुतं गम्यते। कार्यका-

रणभावश्चेह ज्ञानयोः । नहि सौकुमार्यातिशयेन मालत्यादिषु काठोर्यं जन्यते । किंतु सौकुमार्यातिशयज्ञानेन काठोर्यज्ञानं जन्यत इति । कारणेन कार्यं गम्यं यथा—

आनम्य वल्गुवचनैर्विनिवारितेऽपि
रोपात्प्रयातुमुदिते मयि दूरदेशम् ।
बाला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन
क्रीडाबिडालशिशुनाऽऽशु रुरोध मार्गम् ॥

अत्र प्रवासान्निवृत्तोऽस्मीति प्रस्तुतं कार्यं बिडालकरणकमार्गोपरोधेनाऽप्रस्तुतेन कारणेन वाच्येन गम्यते । सामान्येन विशेषो यथा—

सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषाम् ।
परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ॥

अत्र अप्रस्तुतेन सामान्येनाऽर्थेन वाच्येन 'प्रत्यक्षमिव परोक्षेऽपि मद्धितमाचरसि चेत्त्वमुत्तमः सुहृत्' इति विशेषोऽर्थः प्रस्तुतो गम्यते । विशेषेण सामान्यं यथा—

अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥

अत्र पूर्वप्रस्तावानुसारेण 'क्रूर एव ख्यातिमाग्भवति न मृदुः' इति सामान्यं प्रस्तुतमप्रस्तुतेन विशेषार्थेन वाच्येन गम्यते । समासोक्तौ हि प्रस्तुतव्यवहारेण वाच्येन अप्रस्तुतव्यवहारः प्रतीयते । अत्र तु अप्रस्तुतव्यवहारेण वाच्येन प्रस्तुतव्यवहारः प्रतीयत इतीयं समासोक्तिविपरीतव्यवती ॥ ३० ॥

प्रस्तुतेन व्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारो यत्र प्रशस्यते स प्रस्तुताङ्कुरः ॥

उदाहरणम्—

लघुरहमिति खेदं मा गमः कूप तावत्
निखिलगुणिजनस्त्वज्जीवनेनातिवृत्तः ।

असकृदिह पुनस्त्वां शंसति प्रेमपूर्णी
गुरुमपि जलधिं नो जीवनार्थ्यप्युपैति ॥

अत्र कूपव्यवहारो नृपव्यवहारश्च द्वावपि प्रस्तुतत्वेनाऽभिमतौ । तत्र कूपव्यवहारेण वाच्येन वर्णनीयनृपव्यवहारः प्रतीयते । तत्र च प्राग्वत्सादृश्यमेव मूलम् । अयं चाऽप्रस्तुतप्रशंसातो नातिरिच्यत इत्येके । तन्मते अप्रस्तुतप्रशंसालक्षणघटकस्य अप्रस्तुतेनेत्यस्याऽप्रधानेनेत्यर्थो बोध्यः । तेन चाऽत्र विवक्षावशात्कूपनृपव्यवहारयोः सामान्यतः प्रस्तुतत्वेऽपि नृपव्यवहारापेक्षया वाच्यस्यापि कूपव्यवहारस्याऽप्राधान्यात् तल्लक्षणप्रवृत्तिः । 'एको विधुर्जयति' इत्यादौ तु सुतरामप्राधान्यं विधुव्यवहारस्येति न दोषः । परे तु यत्र द्वयोरपि सममेव प्राधान्यं सहृदयानुभवसिद्धं तत्राऽप्रस्तुतप्रशंसाया अनवतारात् प्रस्तुताङ्कुरोऽलंकारान्तरतयाऽभ्युपेय इति । अथ सादृश्यमूलक इव संबन्धान्तरमूलकोऽपि प्रस्तुताङ्कुरः संभवति । यथा—

रात्रिः शिवा काचन संनिधत्ते विलोचने जाग्रतमप्रमत्ते ।
समानधर्मा युवयोः सकाशे सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवरात्रिमाहात्म्यवर्णनाङ्गत्वेन शिवसरूपताप्राप्तिरिव तदेकदेशतृतीयललाटलोचनप्राप्तिरपि प्रस्तुतैव । तत्र वाच्यया प्रस्तुतललाटलोचनप्राप्त्या प्रस्तुतकृत्स्नशिवसरूपताप्राप्तिर्गम्यते । तत्र च एकदेशैकदेशिभावसंबन्धो मूलम् । एवं कार्यकारणभावादिसंबन्धमूलकोऽप्यूहनीय इत्याहुः ॥ ३१ ॥

विवक्षितार्थस्य भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम् ॥

येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारश्चमत्कृतिजनको भङ्ग्यन्तरम् । उदाहरणम्—

सरस्वती क्रीडति यत्र यत्र स्वभावसिद्धं खलु मत्सरं स्वम् ।
उत्सृज्य लक्ष्मीर्भवति प्रभावात् तवाऽनुरक्ता नृप तत्र तत्र ॥

अत्र निखिलविद्वद्व्रयस्त्वया स्थिरसंपत्तिः समर्प्यत इति विवक्षितोऽर्थो न ताद्रूप्येणोक्तः किंतु त्वत्प्रभावेण विद्वत्स्वनुरक्ता भवतीत्याकारेण। यथा वा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रञ्जयतः करैः।
अङ्गरागं सृजत्यग्निस्तं वन्दे परमेश्वरम्॥

अत्र गगनाम्बर इति विवक्षितोऽर्थः सूर्यचन्द्रकररज्यमानवस्त्र इत्याकारेण, भस्माङ्गराग इति विवक्षितोऽर्थोऽग्निसृज्यमानाङ्गराग इत्याकारेण च निरूपितः। एकस्यैव विवक्षितार्थस्य वाग्भङ्गीनामनल्पत्वात् बहुभिराकारैः प्रतिपादनं संभवति। यथा—' इह भवद्भिरागन्तव्यम् ' इति रूपेण विवक्षितस्यार्थस्य ' अयं देशोऽलंकर्तव्यः। सफलजन्मा कर्तव्यः। देशस्यास्य भाग्यान्युज्जीवनीयानि। तमांसि तिरस्करणीयानि। अस्माकं नयनयोः संतापो हरणीयः। मनोरथः पूरणीयः। ' इत्यादिभिर्बहुभिराकारैर्निरूपणम्॥ ३२॥

कस्यचिद्वस्तुन उत्कटसमृद्धियोगोऽङ्गतया महतामुपादानं वोदात्तम्॥

अङ्गतया विशेषणतया। महतामुदारचरितानाम्। उदाहरणम्—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम्॥

अत्र कस्यचिद्वस्तुनो विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनरूपाया उत्कटसमृद्धेर्योगः। अपरप्रकारो यथा—

श्रीरुद्रदेवः स्वयमेव तावदुद्भूय यत्र स्वगुणैरनर्घैः।
विश्वं समग्रं समलंचकार वंशः स तेऽयं प्रथितो धरेन्द्र॥

अत्र कस्यचिद्वस्तुनो वर्णनीयवंशस्य उपात्तः श्रीरुद्रदेवोऽङ्गम्॥ ३३॥

प्रथमप्रतीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः क्रमेण पर्यवसानं व्याजस्तुतिः ॥

प्रथमप्रतीतिश्च शब्दत एव । इयं च निन्दामुखेन स्तुतिः स्तुतिमुखेन च निन्देति प्रकारद्वयवतीति फलितम् । उदाहरणम्—

स्तेनो न चैव मयि शासति भूतलेऽस्मि-
न्नेवंविधं तव वचो न मृषा कथं यत् ।
पाणिं त्वमेव सुरपादपदानकीर्तेः
स्तेनं बिभर्षि वसुधामघवन् स्वपार्श्वे ॥

अत्र राजवर्णनप्रस्तावे प्रथमं शब्दतः प्रतीताऽपि निन्दा बाधिता सती स्तुतौ पर्यवस्यति । अयं च निन्दामुखेन स्तुतिरिति प्रथमः प्रकार उदाहृतः । स्तुतिमुखेन निन्देति द्वितीयप्रकारस्योदाहरणं यथा—

किमहं वदामि खल दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥

अत्र खलदुश्चरितोत्कीर्तनप्रस्तावे प्रथमं शब्दतः प्रतीताऽपि स्तुतिर्बाधिता सती निन्दायां पर्यवस्यति । यथा वा—

अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाऽप्यर्धं शिवस्याऽऽहृतं
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराऽभावे समुन्मीलति ।
गङ्गासागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् ॥

अतिचिरकालं कृतायामपि राजसेवायां ततो धनस्याप्राप्त्या निर्विण्णस्य भिक्षो राजानं प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वज्ञः सर्वेश्वरश्चासीति राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयं विद्वत्त्वदारिद्र्यादि जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तोऽपि मह्यं न किमपि ददासीत्युपालम्भरूपा निन्दा प्रतीयते । इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति । वैयाधिकरण्ये तु नेति चिरंतनानां संकेतः । तेन वैयधिकरण्यप्रयुक्त-

भेदानां नालंकारत्वं किंतु व्यङ्ग्यभेदत्वमित्येके। अन्ये तु वैयधिकरण्यमयुक्तभेदानामप्यलंकारत्वम्। यथा—

कस्त्वं वानर रामराजभवने लेखार्थसंवाहको
यातः कुत्र पुराऽऽगतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः।
बद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः
स व्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते॥

इयं हि रावणस्य श्रीरामदूतस्याऽङ्गदस्य च प्रश्नोत्तररूपोक्तिः। अत्र हनुमन्निन्दया इतरवानरस्तुतिः प्रतीयते। यथा वा—

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूपे न चाटून् मृपा
नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान् प्रत्याशया धावसि।
काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः॥

अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवाधीनपुरुषनिन्दा प्रतीयत इति॥१४॥

एकस्य निन्दया तदन्यस्य निन्दायाः प्रतीतिर्व्याजनिन्दा॥

उदाहरणम्—

हेमाद्रे तनुसञ्चयाय ननु भो राज्ञोऽस्य हस्ते पुन-
श्चेदायासि न याहि मा वससि चेद् द्वीपान्तरे त्वं वस।
को दोषस्तव तत्र किंतु चतुरास्यस्यैव दोषो महान्
यस्तावत्त्वयि नो विवेककणिकामेकामपि न्यस्तवान्॥

अत्र चतुराननिन्दया मेरोर्निन्दा प्रतीयते। यथा वा—

विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट त्वं रट कस्तवापराधः।
सहकारतरौ चकार यस्ते सह वासं सरलेन कोकिलेन॥

अत्रापि विधिनिन्दया काकनिन्दा प्रतीयते। अस्याश्च पूर्वोक्तचिरंतनसंकेतानुसरणे नालंकारत्वं किंतु व्यङ्ग्यभेदत्वम्। तत्संकेतानुसारिभिस्तु व्याजनिन्दात्वेन अलंकारेषु परिगणितेयम्॥१५॥

चमत्कृत्याधायको निषेध आक्षेपः ॥

निषेधश्च क्वचित् व्यङ्ग्यः क्वचित् तदितरः। एतेन मतभेदप्रयुक्तनिखिलाऽऽक्षेपभेदानां संग्रहः। उदाहरणम्—

चिन्तारत्नं निखिलदमिति स्तूयते प्राज्ञवर्गै-
स्तत्प्रादुर्भवति सकलाभीष्टपूर्णो जनः स्यात्।
किं वाऽऽशंसेयमिह किमिति प्रार्थितार्थप्रदाता
भूपालोऽयं निवसतु चिरं रत्नगर्भातलेऽस्मिन् ॥

अत्र पूर्वार्धे चिन्तारत्नस्य चिन्तितार्थप्रदत्वात् तत्प्रादुर्भावो जनमनोरथपूरणाय आकाङ्क्षित'। पश्चाद्विचारे प्रकृतनृपचिरस्थित्यैव जनमनोरथपूर्तिः स्यादिति मनसि निश्चित्य किंवेत्याद्युत्तरार्धेन पक्षान्तरमाश्रित्य पूर्वार्धोक्तपक्षस्य निषेधो व्यञ्जितः। यथा वा—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

मरणं विना पुनर्जन्म न संभवति, तथाऽत्र प्रार्थितमिति त्वयि देशान्तरं गते मन्मरणस्याऽवश्यंभावित्वात् त्वं मा गच्छेति नायिकाकर्तृको नायकगमननिषेधो गम्यते। व्यङ्ग्येतरो यथा— "नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालाऽनलोपमः।" अत्र दूत्या एवोक्तौ नाऽहं दूतीति दूतीत्वनिषेधो बाधितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिकोज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति। यथा वा—

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥

अत्र भवन्तीत्येतदन्तमुक्त्वाऽपि 'न ब्रूमहे' इति पुनस्तन्निषेधो वाच्यो वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिङ्गायत इति प्रसिद्धमेवेति विशेषमाक्षिपति। अत एव तस्य चमत्कृतिजनकत्वम्। 'नायं देवदत्तः' इत्यादौ निषेधस्य चमत्कृत्यनाधायकत्वान्नाक्षेपत्वम् ॥३६॥

प्रथमं प्रतीयमानः पश्चादर्थान्तरप्रतीत्या निवर्तमानो विरोधो विरोधाभासः ॥

विभावनादिषु वक्ष्यमाणविरोधमूलकाऽलंकारेष्वतिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्न इत्यपि विशेषणं देयम् । यत्र अपिशब्दादिर्विरोधद्योतकः प्रयुज्यते तत्र विरोधाभासः शाब्दः । अन्यत्र त्वार्थः । उदाहरणम्—

भोः पृथ्वीभृदपि विरुद्धभावभाजो
विद्यन्ते भवति गुणा इति प्रतीमः ।
नैवं चेद्धनभृदपि ध्रुवं कथं वा
प्रव्यक्तं त्वमधनभृद्धरातलेऽसि ॥

अत्र यो धनभृत् स एवाऽधनभृत् न संभवतीति स्पष्टमेव प्रथमं विरोधः प्रतीयते । पश्चात्तु अधनभृदित्यस्य दरिद्रपोषणकर्तेत्यर्थान्तरप्रतीत्या स निवर्तते । यथा वा—" यः किल बालकोऽपि पुराणपुरुषः " इति भगवद्वर्णने बालत्ववृद्धत्वयोर्विरोधः । स च मायिकबालत्वम् अनादित्वं चेत्यर्थान्तरप्रतीत्या निवर्तते । अयं च श्लेषमूलक उदाहृतः । शुद्धो यथा—" अस्य पुरुषस्य चन्द्रोऽपि तिग्मांशुर्भवति " अत्र चन्द्रत्वतिग्मांशुत्वयोः पुरः स्फुरन्नपि विरोधो विरहिदुःखजनकत्वविमर्शान्निवर्तते । यथा वा—

पेलवमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्वविदाम् ।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति ॥

अत्र खलवचने पेलवत्वं दाहकत्वेन, सज्जनवचने परुषत्वं प्रमोदकत्वेन च विरुद्धम् । विरोधपरिहारस्तु पेलवत्वं परुषत्वं च तात्कालिकम्, परिणामे तु दाहकत्वं प्रमोदकत्वं चेति विमर्शाद्भवति । व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेनोपनिबन्धने विरोधाभास इति तु तत्वम् । आ ईषत् झटितिजायमानाऽविरोधबुद्धेः प्राग्भासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति विरोधाभासशब्दव्युत्पत्तिवशाच्च अबाधितस्य विरोधस्य नाऽलंकारत्वं किंतु दोषत्वमेव । बाधितस्य तु अलंकारत्वम् । ननु रूपके ' मुखं चन्द्रः '

इत्यादौ विरोधाभासापत्तिरिति चेन्न । तत्र विरोधस्य कविसंरम्भाऽगोचरत्वेनाऽचमत्कारित्वात् । चन्द्राऽभेदस्य तु कविसंरम्भगोचरतयाऽस्त्येव चमत्कारित्वम् । यदा तु विवक्षावशात् तत्र विरोध एव कविसंरम्भगोचरस्तदा स विरोधाभासाऽलंकार एव न रूपकम् । अलंकारवर्गे हि यो यत्र सहृदयचमत्कृतिपथमवतरति स एव तत्राऽलंकार इति सिद्धान्तात् । अस्य जातिगुणक्रियाद्रव्याणां मध्ये जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः, गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम्, द्रव्यस्य द्रव्येणेति दश भेदा इति प्राञ्चः । जात्यादिभेदानामहृद्यत्वात् श्लेषमूलकत्वेन शुद्धत्वेन च द्वैविध्यमेवेति तु नव्याः ॥ ३७ ॥

कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यमाना कार्योत्पत्तिर्विभावना ॥

व्यतिरेको नाम अभावः । अत्र कारणाऽभावाधिकरणवृत्तित्वेन कार्योत्पत्तौ वर्णितायामापाततो भासमानोऽपि विरोधस्तदितरकारणकल्पनया निवर्तते । अत्र च कार्यांशे द्वयोराहार्योऽभेदबुद्धिरुत्थापिका । सा च अभेदातिशयोक्त्या रूपकेण वा येन केनापि प्रकारेण । इयं च उक्तनिमित्ताऽनुक्तनिमित्ता चेति द्विविधा । उदाहरणम्—

यदा यदाऽऽविष्कुरुते रसान्वितां वचःप्रणालीं वसुधापुरंदरः ।
तदा हृदालिं शिशिरीकरोत्ययं समस्तराणामपि लेपनं विना ॥

अत्र हि शिशिरीकरणं प्रत्युशीरादिलेपनं कारणम् । तदभावेऽपि शिशिरीकरणमुपनिबध्यमानमापाततो विरुद्धमपि वचःप्रणालीरूपहेतुकतया पर्यवस्यति । ननु शिशिरीकरणमत्र श्रवणजनितआनन्दविशेषो विवक्षितः, ननु शीतलीभावनम् । तं प्रति च लेपनं न कारणम् । तदभावे च उपनिबध्यमानमानन्दविशेषरूपं शिशिरीकरणं न विरुद्धमिति चेन्न । मुख्यं हि शिशिरीकरणं शीतलीभावनम् ।

गौणं च आनन्दविशेषः । तयोश्च गौणमुख्ययोरतिशयोक्तिमूलया आहार्याऽभेदबुद्ध्या पायसादिपिण्डवदेकीकरणात्सति भेदतिरोधाने शीतलीभावनकारणमपि लेपनमानन्दविशेषकारणं संपद्यते । एवं च अंशद्वयात्मकस्य शिशिरीकरणस्य लेपनं कारणम् । तदभावे च उपनिबध्यमानं शिशिरीकरणं विरुद्धमेव । विरुद्धत्वाच्च तस्य गौणांशमादाय पर्यवसानम् । तद्धेतुत्वं च उपात्तायां वच प्रणाल्या पर्यवस्यतीत्युक्तनिमित्तेयम् । अनुक्तनिमित्ता यथा—

विनैव शस्त्रं हृदयानि यूनां विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।
अनन्तमायामयवल्गुलीला जयन्ति नीलाब्जदलायताक्ष्यः ॥

अत्र हि दारणे शस्त्रं कारणम् । तदभावेपि दारणमुपनिबध्यमानमापाततो विरुद्धमपि कामिनीविलासरूपहेतुकतया पर्यवस्यति । अत्र मुख्यं दारणं द्विधाभावनम् । गौणं च कामादिजनितपीडाविशेषः । तयोश्च आहार्याऽभेदबुद्धिः । इयं चाऽनुक्तनिमित्ता । विलासानां मन्मथपीडाजनकानामनुपात्तत्वात् । अथ यद्वैशिष्ट्यं विना कारणस्य कारणता अनुपपन्ना, तद्वैशिष्ट्यस्यैव कारणस्याऽभावो लक्षणे विवक्षितः । तेन 'सातपत्रं दहन्त्याशु प्रतापतपनस्तव ।' इत्यादिविभावनानिखिलभेदेषु निरुक्तलक्षणप्रवृत्तिः । तथा ह्यत्र दाहरूपकार्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकाऽभावविशिष्टतपनः कारणं वाच्यम् । तच्च प्रकृते नास्ति । आतपत्ररूपप्रतिबन्धकसद्भावात् । एवं च तादृशकारणाभावेपि दाहरूपकार्योत्पत्तिः स्पष्टैव । कारणाभावप्रतीतिस्तु क्वचित् शाब्दी क्वचिच्च आर्थीत्यन्यदेतत् ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्योऽनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥

तत्र सत्यपि कारणसमवधाने कार्यस्याऽनुत्पत्तौ प्रतिभासमानो विरोधः प्रसिद्धेतरकारणवैकल्यधिया निवर्तते । उदाहरणम्—

गीताभागवतश्रुतिशिरोर्थदीपे ज्वलत्यपि स्वान्ते ।
नहि काव्यस्नेहभरो नश्यति बत वासुदेवगजर्षेः ॥

अत्र उपनिषदाद्यर्थदीपे निखिलवस्तुस्नेहक्षयहेतौ सत्यपि वाव्यस्नेहक्षयरूपकार्यस्याऽनुत्पत्तिवर्णनात् प्रेमाधिक्यं प्रतिबन्धकं प्रतीयते । एवं च प्रतिबन्धकसद्भावादेव न कार्योत्पत्तिरिति विरोधनिवृत्तिः । स्नेहक्षयाऽनुत्पत्तिनिमित्तस्य प्रतिबन्धकस्याऽनुपात्तत्वादनुक्तनिमित्तेयम् । अत्रैव ' प्रेमपरिपूर्णे ' इति स्वान्तविशेषणकल्पने उक्तनिमित्ता । यथा वा—

प्रतिपलमखिलान् लोकान् मृत्युमुखं प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।
रागान्धं चित्तमिदं विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ॥

अत्र सकललोकक्षणभङ्गुरत्वज्ञाने प्रसिद्धवैराग्यहेतौ सत्यपि वैराग्यरूपकार्यस्याऽनुत्पत्तेर्वर्णनम् । अनुत्पत्तिनिमित्तं तु रागाधिक्यम् । तस्य च ' रागान्धम् ' इत्यनेनोक्तत्वादुक्तनिमित्ता । अथ—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शंभुना न बलं हृतम् ॥

अत्र तनुहरणे कारणे सत्यपि बलहरणरूपकार्यस्याऽनुत्पत्तेः । अनुत्पत्तिनिमित्तं च विशिष्य वक्तुं सहसा न शक्यत इति तृतीयेयमचिन्त्यनिमित्तेत्यन्ये । अनुक्तनिमित्तयैव गतार्थेयमित्यपरे॥३९॥

कार्यस्याऽसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवः ॥

उदाहरणम्—

धरापालास्तावत् क्षितितलगताः सन्ति शतशो
भवानप्येकस्तेष्वितिमतय आसन् खलु जनाः ।
इदं को जानीते निखिलभुवनं कीर्तिसुधया
नितान्तं त्वं कुर्या धवलतरमत्रेति नृपते ॥

अत्र इदमित्यादिना कीर्तिसुधाकरणकनिखिलजगद्धवलीकरणरूपकार्यस्य असंभावितत्ववर्णनम् । अयं च विरोधाभासान्नातिरिच्यत इत्यन्ये । अतिरिच्यत इति परे ॥ ४० ॥

विरुद्धत्वेनाऽऽपाततो भासमाने हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंगतिः ॥

यत्र हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यं न विरुद्धं तत्र तु नाऽसंगत्यलंकारः। अत्र कार्यांशे द्वयोरभेदाध्यवसानमनुप्राणकम्। तच्च अभेदातिशयोक्त्या श्लेषेण वा येन केनापि प्रकारेण। उदाहरणम्—

त्वदीयकीर्तिर्भुवि काननेऽद्रौ द्वीपान्तरेऽपि क्षितिपाल तावत्।
अटत्यजस्रं क्षितिपा हि सर्वे क्लिश्यन्ति चित्रो विधिरेष वेधः॥

अस्मिन्नुदाहरणे क्लिश्यन्तीत्यत्र शरीरबाधामनःपीडयोरभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्तिमूलकः। तत्र दुर्गमदेशाऽधिकरणकाऽविरताऽटननिमित्तकं शरीरबाधारूपं कार्यं क्षितिपनिष्ठम्, अटनरूपस्तद्धेतुश्च कीर्तिनिष्ठ इति स्फुटमेव वैयधिकरण्यम्। तच्च विरुद्धम्। अटनकर्तृभिन्ने अटननिमित्तकशरीरबाधारूपकार्यस्थितेरसंभवात्। विरोधनिवृत्तिस्तु मनःपीडांशाविमर्शोत्तरं तं प्रति सततप्रसृत्वरवर्णनीयनृपकीर्त्यसहिष्णुत्वं हेतुरित्यनुसंधानाद्भवति। श्लेषेण यथा—

दृष्टिर्मृगीदृशोऽत्यन्तं श्रुत्यन्तपरिशीलिनी।
मुच्यन्ते बन्धनात् केशा विचित्रा वेधसो गतिः॥

अत्र श्रुतिशब्दस्य वेदः कर्णश्चेति द्वावर्थौ, बन्धनशब्दस्य च संसारो ग्रन्थिश्चेति द्वावर्थौ, श्लेषेणाऽभिन्नौ। तत्र वेदरूपं संसाररूपं चांशमादाय विरोधः। कर्णरूपं ग्रन्थिरूपं चांशमादाय तत्परिहारः। वेदान्तपरिशीलनं हि संसारान्मुक्तिं प्रति हेतुरिति प्रसिद्धमेव। लक्षणे हेतुकार्ययोरिति तु समानाधिकरणमात्रोपलक्षणम्। तेन 'नेत्रं निरञ्जनं तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्।' इत्यादौ निरञ्जनत्वशून्यत्वयोः शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्यसंगतिः संगच्छते। एवं च समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्द्वयोर्वैयधिकरण्येनोपनिबन्धनेऽसंगतिः। अथ असंगतेर्भेदान्तरद्वयं दृश्यते। यथा—

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा।
अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा॥
अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकरोः।
गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः॥

अत्र कृष्णं प्रति शक्रस्य सोपालम्भवाक्ये भुवि चिकीर्षिततया तत्र करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकाऽसंगतिः । पुरा गोत्राया उद्धारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापितेत्याहुः ॥ ४१ ॥

अननुरूपसंसर्गो विषमम् ॥

अननुरूपसंसर्गत्वं च योग्यतारहितसंबन्धत्वम् । योग्यता च युक्तमिदमिति लौकिकव्यवहारगोचरता । संसर्गश्च द्विविधः । उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्चेति । उदाहरणम्—

घोरो नितान्तं कलिकाल एष पापः सदुच्छेदकरः क तावत् ।
तदाप्तजन्मा सुकृती सदेकाऽऽश्रयोऽतिशान्तोऽयमहो नृपः क ॥

अत्र पापत्वादिगुणविशिष्टकलिकालरूपकारणात् स्वगुणविरुद्धसुकृतित्वादिगुणविशिष्टवर्णनीयनृपरूपकार्योत्पत्तिरित्युत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्याऽयोग्यत्वम् । कालश्च कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणम् । 'जन्यानां जनकः कालः' इत्यभियुक्तोक्तेः । यथा वा—

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुत' ॥

अत्र आत्मरक्षणसाधनतया निश्चितात् चन्द्राऽऽश्रयणरूपात् कारणादात्मरक्षणरूपकार्योत्पत्तिस्तु दूरापास्ता, प्रत्युत स्वाश्रयस्यापि ग्रासोऽभूदित्युत्पत्तिलक्षणसंबन्धस्याऽयोग्यत्वम् । संयोगादिलक्षणो यथा— "केयं शिरीषमृद्वङ्गी क तावन्मदनज्वरः ।" अत्र च कामिन्या अतिसुकुमारत्वेन मदनज्वरस्य च अतिदुःसहत्वेन तत्संबन्धस्य संयोगस्याऽयोग्यत्वम् । यथा वा—

क सा कुसुमसाराङ्गी सीता चन्द्रकलोपमा ।
क रक्षःखदिराङ्गारमध्यसंवासवैशसम् ॥

अत्र कुसुमसाराङ्ग्याः सीताया रक्षःखदिराङ्गाराणां च समानाधिकरणसंयोगरूपः संसर्गो न योग्यः । अस्य च बहवो भेदाः संभवन्ति । ते च सर्वेऽपि अननुरूपसंसर्गत्वेन संगृहीता भवन्ति ॥४२॥

अनुरूपसंसर्गः समम् ॥

अत्रापि पूर्ववत् संसर्गो द्विविधः। उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्चेति। अयं च समालंकारो विषमालंकारप्रतिद्वन्द्वी। उदाहरणम्—

पीयूषसिन्धूर्मिसखादुदारात् महाशयात् त्वत्त उदेदुदारा।
कीर्तिच्छटेयं धवलीकृताशा पुण्याऽत्र चित्रं वसुधेन्द्र किं वा ॥

अत्र औदार्यादिगुणविशिष्टप्रकृतनृपरूपात् कारणात् स्वगुणसमानौदार्यादिगुणविशिष्टकीर्तिरूपकार्योत्पत्तिरित्युत्पत्तिलक्षणस्य संबन्धस्याऽनुरूपत्वम्। संयोगादिलक्षणो यथा—"स्वानुरूपं कृतं सद्म हारेण कुचमण्डलम्।" अत्र हारकुचमण्डलयोर्द्वयोरपि मनोहारित्वात् तत्संबन्धस्य संयोगस्याऽनुरूपत्वम्। यथा वा—

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि।
सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटनानि ॥

अत्र मर्कटानां तरुशाखारूपाऽऽसनादीनां च संयोगादिलक्षणसंबन्धो योग्यः। पूर्वत्र सद्वस्तुयोगः। अत्र तु असद्वस्तुयोगः। अस्य च विषमाऽलंकारप्रतिद्वन्द्वितया बहुधा संभवन्तो भेदा अनुरूपसंसर्गत्वेन संगृहीता भवन्ति ॥ ४३ ॥

इष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीताचरणं विचित्रम् ॥

विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्वम्। उदाहरणम्—

अजरत्वमवाप्तुमेष तावन्मनुजानामधिपो धरातलेऽस्मिन्।
विबुधस्तुतिपात्रकर्मभारात् सुतरां जीर्णतमत्वमादधाति ॥

अत्र अजरत्वरूपेष्टसिद्ध्यर्थं जीर्णतमत्वधारणं क्रियत इति स्पष्टमेवेष्टविपरीताऽऽचरणम्। यथा वा—

बन्धोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान् कुर्वते कर्मपाशानन्तःशान्त्यै मुनिशतमताऽनल्पचिन्तां वहन्ति।

तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः पारमारोढुकामाः
सर्वं प्रामादिकमिह भवभ्रान्तिभाजां नराणाम् ॥

अत्र यज्ञादिकर्मपाशकरणादिकं वन्धोन्मुक्त्यादिरूपेष्टविपरीतम् । तत्र द्वितीयचरणे शुद्धं विचित्रम् । शान्ता चिन्तायाः स्वरूपत एव विपरीतत्वात् । अन्यत्र तु रूपकाऽनुप्राणितम् । यथा वा—

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥

अत्र उन्नत्यादिरूपेष्टविरुद्धं नत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

आधाराधेययोरन्यतरस्याऽतिविस्तृतत्वफलकमितरस्याऽतिन्यूनत्वकल्पनमधिकम् ॥

उदाहरणम्—

को नाम पण्डितवरो वसुधातलेऽस्ति
त्वत्सद्गुणालिमिह वर्णयितुं समर्थः ।
पिण्डीकृतापि ननु या वसुधामरुत्वन्
ब्रह्माण्डभाण्डजठरेऽल्पतमे न माति ॥

अत्र आधारस्य ब्रह्माण्डभाण्डजठरस्याऽतिन्यूनत्वकल्पनेनाऽऽधेयभूतसद्गुणपङ्क्तेरतिविस्तृतत्वं फलितम् । द्वितीयप्रकारो यथा—
" अहो ते हृदयं यत्र शेते काव्योदधिः सुखम् । " अत्र सुखं शेत इत्यनेन कल्पितया काव्योदधिरूपाधेयन्यूनतया हृदयस्याऽऽधारस्याऽतिविस्तृतत्वं पर्यवस्यति ॥ ४५ ॥

सूक्ष्मत्वेनाऽवगतादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मत्वमल्पम् ॥

उदाहरणम्—

काव्यतत्त्वमतिसूक्ष्मभावभागेवमत्र विबुधाः किलाऽब्रुवन् ।
तत्पुनस्तव मतौ महत्तरच्छत्रतां वहति भूमिवल्लभ ॥

अत्र सूक्ष्मत्वेन प्रसिद्धं काव्यतत्त्वरूपमाधेयम् । ततोपि बुद्धिरू-

पाऽऽधारस्य सूच्यग्रवत् सूक्ष्मत्वं काव्यतत्वस्य महत्तरच्छत्रत्वोक्तया प्रदर्शितम् । अयं च जयदेवसंमतः ॥ ४६ ॥

द्वयोरन्योन्येनाऽन्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम् ॥

विशेषश्च क्रियादिरूपः । एवंच द्वयोर्व्यापाराभ्यां परस्परोपकारोऽन्योन्यमिति फलितोर्थः । उदाहरणम्—

क्षितिपते भवतो जितचन्द्रिका श्रयति कीर्तिरहो चरमां दिशम् ।
श्रमततेर्हरणाय भृशं हि साऽप्यथ निजावयवावरणाय ताम् ॥

अत्र दिक्कीर्तिभ्यां द्वाभ्यां परस्परमाश्रयणरूपक्रियाऽऽत्मकविशेषाधानम् । एवं च परस्परमुपकारः स्पष्ट एव । यथा वा—

परपुरुषदृष्टिपातवज्राऽऽहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।
अविशत् परकामिनीभुजंगीभयतः सत्वरमेव सोपि तस्याः ॥

अत्र सीतारामाभ्यां परस्परं हृदयप्रवेशरूपविशेषाधानम् ॥४७॥

वक्ष्यमाणप्रकारत्रयाऽन्यतमः प्रकारो विशेषः ॥

प्रसिद्धमाश्रयं विनाऽऽधेयं वर्ण्यमानमेको विशेषप्रकारः । यच्चैकमाधेयं परिमितयत्किंचिदाधारगतमपि युगपदनेकाधारगततया वर्ण्यते सोऽपरो विशेषप्रकारः । यच्च किंचित्कार्यमारभमाणस्याऽसंभाविताऽशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनं स तृतीयो विशेषप्रकारः । तत्रापि प्रथमः प्रकारो द्विविधः । आधारान्तरगतत्वेन वर्ण्यमानमाधेयम्, निराधारत्वेन च । उदाहरणम्—

अहो मनुजदेव ते खलु यशस्त्वदेकाश्रयं
दिशां शिरसि संस्थितं खलमुखानि संकोचयत् ।
त्वमप्यखिलमित्रहृत्स्वथ कवीन्द्रजिह्वाञ्चले
स्थितः स्वगृहमध्यसंस्थितिकृदेव तद्वर्धयन् ॥

अत्र पूर्वार्धे वर्णनीयनृपरूपप्रसिद्धाश्रयं विनैव यशोरूपमाधेयं दिक्शिरोरूपाधारान्तरगतत्वेन वर्णितमिति पूर्वार्धं प्रथमविशेषप्रकारस्योदाहरणम् । निराधारत्वेन वर्ण्यमानमाधेयं यथा—"साधोर्दिवं

गतस्यापि यशो भाति निराश्रयम् । " अत्र निराधारत्वेन वर्ण्यमानं यशोरूपमाधेयम् । यथा वा—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥

अत्र कविरूपप्रसिद्धाश्रयं विना तद्गिरामाधेयभूतानां निराधारत्वेन वर्णनम् । द्वितीयविशेषप्रकारस्योदाहरणं तु त्वमप्यखिलेत्युत्तरार्धम् । अत्र मत्कृतनृपरूपमेकमाधेयं गृहमध्यरूपपरिमितयत्किंचिदाधारगतमपि मित्रहृदयाद्यनेकाऽऽधारगतत्वेन वर्णितम् । तृतीयविशेषप्रकारस्योदाहरणं यथा—" त्वां प्रसादयता लब्धं कुबेरत्वं धराधिप । " अत्र राजप्रसादनरूपकिंचित्कार्यमारभमाणस्य कुबेरत्वप्राप्तिरूपाऽसंभाविताऽशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनम् । यथा वा—

किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुरारे
दासीकृता न खलु का भुवनेषु लक्ष्मीः ।
भोगा न के बुभुजिरे विबुधैरलभ्या
येनार्चितोऽसि करुणाकर हेलयाऽपि ॥

अत्र भगवदर्चनमारभमाणस्य धर्मार्थकामप्राप्तिरूपाऽसंभाविताऽशक्यवस्त्वन्तरनिर्वर्तनम् ॥ ४८ ॥

यत्र ह्येकेन कर्त्रा येन कारणेन कार्यं किंचिन्निष्पादितं निष्पिपादयिषितं वा तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यस्य निष्पादनेन निष्पिपादयिषया वा व्याहन्यते स व्याघातः ॥

कर्तृत्वं चेह कार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वम् । उदाहरणम्—

संपदा खलजनो यया मुहुर्बाधते गुणवतः सतोऽखिलान् ।
तांस्तयैव सुखयत्यथो भृशं दानकृत् सदय एष भूपतिः ॥

अत्र खलजनेन कर्त्रा संपद्रूपकारणेन निष्पादितं सज्जनबाधनरूपं किंचित्कार्यं तदन्येन मुद्गलदेवेन कर्त्रा तेनैव संपद्रूपकारणेन सज्जन-

चाधनविरुद्धस्य सज्जनसुखकरणरूपकार्यस्य निष्पादनेन वाध्यत इति लक्षणसमन्वयः। अपरो व्याघातो यथा—" दया चेत् वाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते।" इयं हि दिग्विजयाय प्रास्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः। दयाऽत्र राज्ये स्थापनरूपा। अपरित्यागश्च सहनयनरूपः। तथा चाऽत्र जैत्रयात्रोन्मुखेन राज्ञा कर्त्रा वालत्वरूपकारणेन युवराजस्य राज्ये एव स्थापनं कार्यं निष्पिपादयिपितं तदन्येन युवराजेन कर्त्रा तेनैव वालत्वरूपकारणेन स्थापनविरुद्धकार्यस्य सहनयनस्य निष्पिपादयिपया व्याहन्यत इति लक्षणाऽनुगमः॥ ४९॥

पङ्क्तिरूपेण निवद्धानामर्थानां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्, उत्तरोत्तरस्य वा पूर्वपूर्वस्मिन् संसृष्टत्वं शृंखला॥

इयं च न स्वतन्त्रोऽलंकारः। किंतु वक्ष्यमाणप्रभेदानां कारणमालादीनामनुप्राणिका। संसृष्टत्वं च कार्यकारणभावविशेषणविशेष्यभावादिनानारूपम्।

सैव शृङ्खला आनुगुण्यस्य कार्यकारणभावरूपत्वे कारणमाला॥

तत्र पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं कार्यमित्येका। पूर्वं पूर्वं कार्यं परं परं कारणमित्यपरा। उदाहरणम्—

सत्कर्मणा पुण्यमवाप्यते ततः सच्छ्रीस्तया दानकृतिस्तया पुनः।
कीर्तिस्तयोदारतरं च गौरवं समस्तमेतत् त्वयि संस्थितं नृप॥

अत्र पङ्क्तिरूपेण निवद्धेपु सत्कर्माद्यर्थेपु पूर्वं पूर्वं कारणं परं परं च तत्कार्यमिति कार्यकारणभावरूपं संसृष्टत्वम्। अपरा यथा—

सद्विद्या साधुसङ्गेन साधुसङ्गः सुकर्मणा।
सुकर्म शुद्धमार्गेण शुद्धमार्गः श्रुतीहया॥

अत्र पङ्क्तिरूपेण निवद्धेपु सद्विद्याद्यर्थेपु पूर्वं पूर्वं कार्यं परं परं च तत्कारणम्॥ ५०॥

सैव शृङ्खला संसर्गस्य विशेष्यविशेषणभावरूपत्वे एकावली ॥

तत्र पूर्वं पूर्वं विशेष्यं परं परं विशेषणमित्येका । पूर्वं पूर्वं विशेषणं परं परं विशेष्यमित्यपरा । तत्र प्रथमभेदे विशेषणस्य स्थापकत्वापोहकत्वोदासीनत्वैस्त्रिविध्यम् । स्थापकत्वं विधायकत्वम् । अपोहकत्वं निषेधकत्वम् । उदासीनत्वं तदुभयशून्यत्वम् । उदाहरणम्—

मैव प्रजा या हि नृपानुरक्ता नृपः स यः प्राज्ञमतावलम्बी ।
प्राज्ञः स यो लोकहितोपदेष्टाऽस्त्येतत्समस्तं तव देव पुर्याम् ॥

अत्र पङ्क्तिरूपेण निबद्धेषु प्रजाद्यर्थेषु पूर्वपूर्वस्य विशेष्यत्वम् उत्तरोत्तरस्य च तद्विशेषणत्वम् । उत्तरोत्तरविशेषणेन च पूर्वपूर्वस्मिन् प्रजादौ विशेष्ये प्रजात्वादिकं विधीयते । विशेषणकोटिप्रविष्टानामपि पदार्थानां प्रत्येकं विशेषणत्वं बोध्यम् । तेन चाऽत्र नृपशब्दार्थस्य पूर्वं प्रति विशेषणत्वं परं प्रति च विशेष्यत्वम् । अपोहकत्वे यथा—

नार्यः स यो न स्वहितं समीक्षते न तद्धितं यत्र परानुतोषणम् ।
न ते परे येन हि साधुताऽऽश्रिता न साधुता सा न हि यत्र माधवः ॥

अत्र उत्तरोत्तरेण वाक्यरूपेण विशेषणेन पूर्वपूर्वस्मिन् विशेष्ये आर्यत्वादिकं निषिध्यते । उदासीनत्वे यथा—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥

अत्र उत्तरोत्तरेण विशेषणेन पूर्वपूर्वस्मिन् विशेष्ये पुरादौ पुरत्वादिकं न विधीयते न वा निषिध्यते किंतु उदासीनतया स्थीयते । अपरा यथा—" धर्मेण धीर्धिया त्यागस्त्यागेनाऽमृतमश्नुते । "
अत्र धर्माद्यर्थेषु पूर्वपूर्वस्य व्यधिकरणविशेषणत्वमुत्तरोत्तरस्य च तद्विशेष्यत्वम् । यथा वा—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते
यनाऽमुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत्

यस्तातिपत्तमुपःसु योऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु नो मूर्तयः ॥

अत्र क्रमादाकाशसूर्यचन्द्रजलाग्नियजमानपृथ्वीवायवोऽष्टमूर्तयो भगवतः सदाशिवस्य दर्शिताः । पूर्वोदाहरणे हेतुता घटिता । अत्र तु न तथेति विशेषः ॥ ५१ ॥

सैव शृङ्खला संसर्गस्योत्कृष्टाऽपकृष्टभावरूपत्वे सारः ॥

पूर्वपूर्वोऽपेक्षया उत्तरोत्तरस्य उत्कृष्टत्वमित्येकः प्रकारः । पूर्वपूर्वोऽपेक्षया उत्तरोत्तरस्याऽपकृष्टत्वमित्यपरः प्रकारः । उदाहरणम्—

भूमण्डले भारतवर्षमेतत् तत्रापि रुद्रक्षितिपालवंशः ।
तस्मिन् भवांस्तत्र मतिस्त्वदीयोत्कर्षस्य सीमामगमन्नृपाल ॥

अत्र पङ्क्तिरूपेण निबद्धेषु भूमण्डलाद्यर्थेषु पूर्वपूर्वोऽपेक्षया उत्तरोत्तरस्य उत्कृष्टत्वम् । अपरो यथा—

तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयेदिति ॥

अत्र पूर्वार्धे पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य लघुत्वादपकृष्टत्वम् ॥ ५२ ॥

उपदेशक्रमेणाऽर्थानां संबन्धो यथासंख्यम् ॥

प्रथमोपदिष्टार्थस्य प्रथमोपदिष्टार्थेनैव द्वितीयोपदिष्टार्थस्य द्वितीयोपदिष्टार्थेनैवेत्यादिक्रमेण सम्बन्धो यथासंख्यमिति स्पष्टोऽर्थः ।

उदाहरणम्—

मुखरीकरोति धवलीकरोत्यलं
मलिनीकरोति विकचीकरोत्ययम् ।
तव कीर्तिपूर उदितः कवीन् दिशः
कुटिलान् सखीन् मनुजराज सर्वतः ॥

अत्र उत्तरार्धोपदिष्टानां कर्मभूतकव्याद्यर्थानां चतुर्णां पूर्वार्धोपदिष्टाभिर्मुखरीकरोत्यादिक्रियाभिश्चतसृभिः सह क्रमेण सम्बन्धः ।

यथा वा—

द्रुमपङ्कजविद्वांसः सर्वसंतोषपोषकाः ।
मुधैव हन्त हन्यन्ते कुठारहिमदुर्जनैः ॥

अत्र द्रुमः कुठारेण, पङ्कजं हिमेन, विद्वांसो दुर्जनैर्हन्यन्त इति क्रमेणाऽन्वयः । पूर्वत्र असमस्तानामसमस्तैर्यथासंख्यं संबन्धः । इह तु समस्तानां समस्तैरिति विशेषः। वामनस्तु क्रमालंकार इत्यमुं व्यवजहार ॥ ९३ ॥

क्रमेणाऽनेकाधिकरणकमेकमाधेयमेकः पर्यायप्रकारः। क्रमेणाऽनेकाधेयकमेकमधिकरणमपरः पर्यायप्रकारः ॥

उक्तभेदद्वयाऽन्यतरत्वं च पर्यायसामान्यलक्षणम् । उदाहरणम्—

सुधा प्रथममप्सती सुरपुरे ह्युषित्वा ततः
सुखं स्वपिति वाचि ते ननु धरामहेन्द्राऽधुना ।
भवन्तमथ वाक्ततिः कविमुखोद्गताऽऽदौ कृत-
स्थितीन् कृपणभूपतीन् खलु निरस्य धत्ते मुदा ॥

अत्र सुधारूपस्यैकस्याऽधेयस्य क्रमेणाऽप्पतिसुरपुरवाग्रूपाण्यनेकान्यधिकरणानीति पूर्वार्धं प्रथमपर्यायस्योदाहरणम् । द्वितीयपर्यायस्य तु उत्तरार्धमुदाहरणम् । तत्र कविवाक्ततिरूप एकस्मिन्नधिकरणे क्रमेण कृपणभूपतिवर्णनीयनृपरूपाऽनेकाऽऽधेयस्थितिः ॥९४॥

परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः ॥

क्रयव्यवहार इति यावत् । स च कविकल्पित एव, न वास्तवः । उदाहरणम्—

यशोऽमृतं स्वं सुमनोजनाय समर्प्य तावद्वसुधामहेन्द्र ।
तदन्तरङ्गाणि ससंमदानि पुनर्ह्रियन्ते भवता समूलम् ॥

अत्र विबुधजनाय यशोऽमृतरूपं स्वकीययत्किंचिद्वस्तु समर्प्य

तदन्तरङ्गरूपपरकीययत्किंचिद्वस्तुन आदानमिति लक्षणाऽनुगमः ।
यथा वा—

किमहं कथयामि योषितामधरं बिम्बफलं समर्प्य याः ।
सुरसानि हरन्ति हन्त हा विदुषां पुण्यफलानि सत्वरम् ॥

अधरबिम्बफलं दत्त्वा पुण्यफलाहरणम् । उभयत्राऽपि कविकल्पितत्वं स्फुटमेव । 'धनं दत्त्वा वस्त्रं क्रीणाति' इत्यादौ कविकल्पितत्वाऽभावेनाऽचमत्कारित्वान्न परिवृत्त्यलंकारः । लक्षणे सामान्यतो विशिष्टमित्युक्तत्वात् दानादानयोः पौर्वापर्यमविच्छिन्नं बोध्यम् । लोकेऽप्येवमेव । इयं च परिवृत्तिः समेन समस्य न्यूनेनोत्तमस्य उत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेत्याहुः ॥ ९९ ॥

सामान्यतः प्राप्तस्याऽर्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या ॥

व्यावृत्तिश्च अर्थतः शब्दतो वा । उदाहरणम्—

यशःसुधांशावुदिते त्वदीये धरेन्द्र पूर्णे धवलीकृताशे ।
कोशीभवत्तुण्डसरोजपङ्क्तौ मालिन्यमासीत् खलपुङ्गवानाम् ॥

अत्र खलमुखकमले वस्त्वन्तरे च सामान्यतः प्राप्तस्य मालिन्यस्य 'तुण्डसरोजपङ्क्तावेव मालिन्यमासीन्नाऽन्यत्र' इति वस्त्वन्तरात् व्यावृत्तिरर्थतः प्रतीयते । शब्दतो व्यावृत्तिर्यथा—"स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ।" अत्र प्रदीपकामिनीचित्तयोः सामान्यतः प्राप्तस्य स्नेहक्षयस्य कामिनीचित्तात् व्यावृत्तिर्नशब्देन ज्ञायते । स्नेहशब्दः श्लिष्टस्तैलाऽनुरागयोर्वाचकः । इयं च प्रश्नपूर्विकाऽपि संभवति । यथा—

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्वाऽवबोधः सखे
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥

अत्र हरिपादपद्मभजनादिकमेव तीर्थादिकं नाऽन्यदिति हरिपाद-

पद्मभजनादिभिन्नात् तीर्थत्वादेर्व्यावृत्तिरर्थतः प्रतीयते । प्रश्नपूर्विका शाब्दी व्यावृत्तिर्यथा—

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

अत्र यशआदौ रत्नादौ च सामान्यतः प्राप्तस्य भूषणत्वादिकस्य रत्नादिकात् व्यावृत्तिर्नशब्देन बोध्यते । लक्षणे सामान्यत इति पदनिवेशात् पाक्षिकप्राप्तियुगपत्प्राप्त्योरुभयोरपि ग्रहणम् ॥ ५६ ॥

विरुद्धयोः पाक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः ॥

एकस्मिन् धर्मिणि स्वस्वप्रापकप्रमाणप्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्विरुद्धत्वादेव युगपत्प्राप्तेरसंभवात् पाक्षिक्येव प्राप्तिः पर्यवसन्ना । उदाहरणम्—

जित्वा निःशेषमेतन्ननु मनुजपते मेदिनीमण्डलं त्व-
त्कीर्तिः पूरो विशालो द्युतिधवलितदिक्स्वर्गलोकं जिगीषुः ।
गच्छन्नित्थं ब्रवीति प्रथममुडुपतिं संगतं मार्गमध्ये
मां वा वैवस्वतं वा द्युतिलवकणिकोन्मत्त तावद्भजस्व ॥

अत्र भजने जीवनरक्षणमानरक्षणरूपाभ्यां स्वस्वप्रापकप्रमाणाभ्या कर्मतया प्राप्तयोः कीर्तिपूर्ववैवस्वतयोर्विरुद्धत्वेन यौगपद्यासंभवात् पाक्षिकी प्राप्तिः । यथा वा—

प्राणानर्पय सीतां वा गृध्रांस्तर्पय वा द्विजान् ।
यमं भजस्व रामं वा यथेच्छसि तथाऽऽचर ॥

अत्र अर्पणतर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रयमानां, जीवनरक्षणप्रमाणेन च सीताद्विजरामाणां प्राप्तानां यौगपद्यासंभवात् पर्यायेण प्राप्तिः ॥ ५७ ॥

युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः ॥

पदार्थश्च गुणादिः। युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थं, नतु एकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन किंचित्कालभेदेपि न समुच्चयभङ्गः। अयं च द्विविधः। धर्मिभेदेन धर्म्यैक्येन च। धर्म्यैक्येऽपि द्वैविध्यम्। कारणत्वाऽतिरिक्तसंबन्धेनैकधर्म्यन्वये, कारणतयैकधर्म्यन्वये चेति। उदाहरणम्—

त्वयि दानपरे प्रजाऽनुरक्ता मुदितश्चार्थिजनः खलश्च खिन्नः।
कविवागपि वर्णनप्रसक्ता मनुजेन्द्र प्रसृता च दिक्षु कीर्तिः॥

अत्र अनुरक्तत्वमुदितत्वखिन्नत्ववर्णनप्रसक्तत्वप्रसृतत्वरूपपदार्थानां यथाक्रमं प्रजाऽर्थिखलकविकीर्तिरूपभिन्नधर्मिषु यौगपद्येनाऽन्वयः। "मुखरीकरोति धवलीकरोत्यलं मलिनीकरोति विकचीकरोत्ययम्। तव कीर्तिपूर उदितः" इति पूर्वं यथासंख्यालंकारे उदाहृतं पद्यं कारणत्वाऽतिरिक्तसंबन्धेन एकधर्म्यन्वयस्योदाहरणम्। अत्र च मुखरीकरोत्यादीनां क्रियाणां कीर्तिपूररूपैकधर्म्यन्वयः। कारणतया एकधर्म्यन्वयो यथा– "कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयन्त्यमुम्।" अत्र कुलादीनां कारणतया मदरूपैकधर्म्यन्वयः। यथा वा—

शरीरं ज्ञानजननं रोगो विष्णुस्मृतिप्रदः।
विपद्वैराग्यजननी त्रयं सुखकरं सताम्॥

अत्र शरीरस्य ज्ञानजनकत्वेन, रोगस्य विष्णुस्मारकत्वेन, विपत्तेश्च वैराग्योत्पादकत्वेन सुखकरत्वमिति शरीरादीनां त्रयाणां कारणतया एकस्मिन् धर्मिणि सुखरूपकार्येऽन्वयः॥ ९८॥

एककारणजन्यस्य कार्यस्याऽऽकस्मिककारणान्तरसमवधानाऽऽहितसौकर्यं समाधिः॥

अत्र समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽप्यन्येनाऽऽकस्मिकमापतता कार्यसौकर्यादिरूपोऽतिशयो यत्र संपाद्यते स विषयः। कारणतयैकधर्म्यन्वयरूपे समुच्चयभेदे तु यत्रैककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इवाऽहमहमिकया संपतन्ति। कार्यस्य च

न कोप्यतिशयः स इति परस्परं भेदः। सौकर्यं तावत् कार्यस्याऽनायासेन सिद्धया साङ्गसिद्धया च। उदाहरणम्—

आयातोऽयं खलु नरपते शुक्लपक्षो मदीयं
बिम्बं नीलाञ्जनसममिदं रञ्जयेत् कान्तिपूरैः।
इत्थं यावन्मनसि कुरुते चन्द्रमास्तत्र तावत्
त्वत्कीर्त्योघः सकलहरितो द्योतयन्नाविरासीत्॥

अत्र शुक्लपक्षरूपकारणसांनिध्यादपि सिद्ध्यतश्चन्द्रबिम्बरञ्जनस्य कार्यस्याऽऽकस्मिककीर्तिपूररूपकारणान्तरसमवधानादनायासेन सिद्धिः। शुक्लपक्षे हि चन्द्रबिम्बं कान्तिपूर्णं भवतीति सकलानुभवसिद्धमेव। साङ्गसिद्धिर्यथा—

नवप्रसङ्गं दयितस्य लोभादङ्गीकरोति स्म यदा नताङ्गी।
श्लथं तदालिङ्गनमप्यकस्मात् घनो निनादैर्घनतां निनाय॥

अत्र दयितलोभरूपकारणजन्यस्य आलिङ्गनरूपकार्यस्य आकस्मिकघनगर्जितरूपकारणान्तरेण गाढत्वसंपादनात् साङ्गतासिद्धिः॥ ५९॥

प्रतिपक्षसम्बन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम्॥

लोके हि प्रतिपक्षतिरस्कारे असमर्थश्चेत् तत्संबन्धिनं कंचित् तिरस्करोति। तद्वदेवेहापि। तेन चाऽत्र प्रतिपक्षस्य बलवत्त्वम्, तिरस्कर्तुश्च दुर्बलत्वं गम्यते। संबन्धश्चाऽनेकविधः। उदाहरणम्—

इन्दो जितस्त्वं क्षितिपस्य कीर्त्या तदाश्रितेष्वत्र सरोरुहाणि।
विमर्दयस्यायतनेजपादैर्न तावता कीर्तिविजेहता ते॥

अत्र प्रतिपक्षभूतकीर्तेः संबन्धिनां कमलानां तिरस्कारश्चन्द्रकर्तृकः। कमलानां कीर्तिदास्येच्छाश्रयत्वात् कीर्तिरूपप्रतिपक्षसंबन्धित्वम्। यथा वा—

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमामनन्तम्।

किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥

अत्र मनोभवारिरूपप्रतिपक्षसंबन्धिनो भक्तस्य मम संसारगर्तपातरूपस्तिरस्कारो मनःकर्तृकः ॥ ६० ॥

भूतस्य भविष्यतो वाऽर्थस्य प्रत्यक्षत्वेन वर्णनं भाविकम् ॥

कवेर्भावो भूतभविष्यतोरप्यर्थयोर्लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छाऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाऽऽकृतिम् ॥

अत्र तच्छब्दार्थकेन इतिशब्देनाऽञ्जनस्य परामर्शः । तथा च पूर्वार्धे तवास्मिन् लोचने यदञ्जनमासीत् तत्पश्यामीत्युक्त्या भूतस्याऽञ्जनरूपस्याऽर्थस्य वर्तमानकाले प्रत्यक्षत्वेन वर्णनम् । उत्तरार्धे तु भाविभूषणसंभारां भविष्यद्भूषणसंभारविशिष्टां तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे इत्युक्त्या भविष्यतो भूषणसंभाररूपस्याऽर्थस्य वर्तमानकाले प्रत्यक्षत्वेन वर्णनम् । भूतत्वभविष्यत्वबोधकशब्दाऽनुपादानेऽपि भाविकं संभवति । यथा—" अहं विलोकये साक्षाद्युध्यन्तेऽत्र सुराऽसुराः ।" अत्र भूतस्य सुराऽसुरयुद्धस्य प्रत्यक्षत्वेन वर्णने न कोऽपि भूतत्वबोधकः शब्द उपात्तः । एवं भविष्यत्वबोधकशब्दानुपादानेऽप्यूहनीयम् । अथ वर्तमानकाले भूताऽर्थस्य भविष्यदर्थस्य वा संबन्धाऽभावेऽपि तत्संबन्धवर्णनात् असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तया गतार्थोयमिति वदन्ति । अन्ये तु न तया गतार्थोयं किंतु साऽस्याऽनुप्राणिकेति ॥ ६१ ॥

कस्यचिदर्थस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धिरर्थापत्तिः ॥

इयमेवाऽऽलंकारिकनये अलंकारत्वेन काव्ये प्रसिद्धा । अत एवेयं काव्यार्थापत्तिशब्देनाऽपि व्यवह्रियते । उदाहरणम्—

अहं हि जेता सरसीरुहामित्यखर्वगर्वं दधतं मृगाङ्कम् ।
त्वत्कीर्तिपूरोऽभ्यभवन्महिम्ना निजेन तेषां गणना पुनः का ॥

अत्र पद्मजेता चन्द्रोपि येनाऽभिभूतस्तेन पद्मान्यभिभूतानीति किमु वक्तव्यमिति पद्मजयरूपस्यार्थस्य कैमुत्येन सिद्धिरिति प्राचीनाः । नव्यास्तु—

नवाऽग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् ।
शनैः भवितुरप्यग्रे तमः स्याम्यत्यसंशयम् ॥

इत्यादौ कैमुतिकन्यायेन सूर्योऽग्रे तमोवस्थानरूपस्याऽर्थस्याऽसिद्धिरिति प्राचीनलक्षणोपर्यव्याप्तिदोषमुद्भाव्य 'केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः ॥' इति लक्षणान्तरं निर्मिमते । ततश्च तवाग्रे यदीत्युदाहरणे शनैःशब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापाद्यते, न तु कैमुतिकन्यायेनेति नाऽव्याप्तिशङ्कापि नव्यलक्षणोपरि । अहं हि जेतेत्यादौ तु कैमुतिकन्यायतामात्रं नार्थापत्तिरिति तदाशयः । प्राचीनाऽनुयायिनां मते तु तवाग्रे यदीत्यादिपद्यं वक्ष्यमाणसंभावनाद्यलंकारोदाहरणम् नत्वर्थापत्तेरिति प्राचीनानामर्थापत्तिलक्षणं निर्दुष्टमेव । यथा वा—

उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा ।
सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मशका वयम् ॥

अत्र यः सर्वब्रह्माण्डानामत्ता सोऽस्माकमप्यत्तेति किमु वक्तव्यमित्यस्माकमदनरूपोऽर्थः कैमुतिकन्यायेन सिद्धः ॥ ६२ ॥

अनुमितिकरणत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यां चाऽनालिङ्गितः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यलिङ्गम् ॥

उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वम् । अनुमानाऽर्थान्तरन्यासयोर्वारणायाऽनालिङ्गितान्तम् । गम्यमानेहेतुत्वकस्यैव हेतोः

सुन्दरत्वेनाऽऽलंकारिकैः काव्यलिङ्गताऽभ्युपगमात् ' भयानकत्वात् परिवर्जनीयः ' इत्यादौ पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोर्वारणाय उपपादकत्वेन विवक्षित इति । उदाहरणम्—

पूर्णस्त्वदीयो नृप कीर्तिचन्द्रः सदुत्तमश्लाघ्य इदं समस्तम् ।
भूमण्डलं धिक्कृतसर्वबाधो दिवानिशं ह्लादयते नितान्तम् ॥

अत्र चन्द्रस्य अस्ताद्यनेकबाधाविशिष्टत्वात् तत्कर्तृकं निखिलभूमण्डलाऽऽह्लादनमविच्छिन्नमापाततोऽघटमानमिति तन्निश्चयाय धिक्कृतसर्वबाध इति पदार्थो हेतुत्वेन विवक्षितः । वाक्यार्थस्य हेतुत्वं यथा—" जितोऽसि मन्द कन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः । " अत्र कन्दर्पजय आपाततोऽघटमान इति तन्निश्चायकत्वेन ' मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ' इति वाक्यार्थो विवक्षितः । यथा वा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे नैवाहं क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन् मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमान्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

अत्र पुरा क्वचिदपि नाऽहं भवन्तं प्रणतवान् , अग्रेऽप्यहमनतिमानिति द्वयोर्वाक्ययोरर्थोऽनमनं दुरितरूपाऽपराधद्वये हेतुः । तच्छब्दस्याऽत्र बुद्धिस्थपरामर्शकतया दुरितबोधकत्वम् । परिकरे हि पदार्थवाक्यार्थबलात् प्रतीयमानार्थौ वाच्योपस्कारतां भजतः । अत्र काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति भेदः ॥ ६३ ॥

अनुमितिरनुमानम् ॥

अनुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । उदाहरणम्—

खलाननाब्जानि निमीलितानि ससंभ्रमं प्राज्ञचकोरवृन्दम् ।
इतस्ततः संचरदुन्मुखं च त्वत्कीर्तिचन्द्रोदयमाश्रुवन्ति ॥

अत्र वचनं स्फुटबोधः । स चाऽनुमित्यात्मकः । तथा चाऽत्र खलाननाब्जनिमीलनरूपस्य प्राज्ञचकोरवृन्दकर्तृकसंभ्रमपूर्वकोन्मुख-

संचरणरूपस्य च लिङ्गस्य साध्यव्याप्यत्वेन निश्चयात् कारणात् कीर्तिचन्द्रोदयरूपसाध्यस्यानुमितिरुत्पद्यते। इदं च रूपकानुप्राणितम् । शुद्धं यथा—

निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥

अत्र मालतीविकासादिना लिङ्गेन सूर्यास्तस्य साध्यस्यानुमितिः । यथा वा—

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधि-
र्निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगन्धाः परकथाः ।
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः
श्रुतेऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

अत्र प्रच्छन्नप्रदानादिना लिङ्गेन कुलीनत्वरूपसाध्यव्याप्येन कुलीनत्वस्य साध्यस्यानुमितिः । यद्यप्यत्र प्रच्छन्नप्रदानादीनां पदार्थानां कारणतया एकस्मिन् धर्मिणि बोधरूपकार्येऽन्वयात् कारणतयैकधर्म्यन्वयरूपः समुच्चयः संभवति, तथापि तदुत्तरं जायमानमनुमानं न निःसारयितुं शक्यते। सुन्दरपदमनुवर्तत एव । तेन 'वह्निमान् धूमात्' इत्यादौ वह्निविषयकानुमितेर्नालंकारत्वम्। अथ अनुमानात् काव्यलिङ्गस्य को विशेष इति चेत् कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठा ह्यनुमितिरनुमानालंकृतिं प्रयोजयति । श्रोतृनिष्ठा महावाक्यार्थनिश्चयानुकूला तु काव्यलिङ्गमिति महान्विशेषः ॥६४॥

सामान्येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा यत्समर्थनं तदर्थान्तरन्यासः ॥

समर्थनं नाम इदमेवमनेवं वा स्यादिति संशयोत्पत्तिप्रतिबन्धक इदमित्थमेवेति निश्चयः । तच समर्थनं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधम् । उदाहरणम्—

मात्सर्यमुत्सार्य परस्परं त्वं क्षितीन्द्र लक्ष्मी च सरस्वतीं च ।
स्वस्मिन्नकार्षीरनुरागवत्यौ तेजस्विनः संघटयन्ति किं न ॥

अत्र लक्ष्मीसरस्वत्योः परस्परमत्सरदूरीकरणपूर्वकं स्वस्मिन्ननुरागसंपादनं प्रकृतो विशेषश्चतुर्थचरणनिबद्धेन सामान्येनाऽप्रकृतेन समर्थितः । यथा वा मदीयदत्तकारुण्यलहर्याम्—

भक्ताश्वनाय विनतार्तिहराऽनुकम्पा-
देवीवशत्वमगमज्जगतामधीशः ।
स्वातन्त्र्यशाल्यपि भवान् हि परोपकृत्यै
संपद्यतेऽपि लघुता महता गुणाय ॥

पूर्वोदाहरणे हि यत् यतः इत्याद्यन्यतमस्य प्रतिपादकशब्दस्याऽनुपादानादार्थः समर्थ्यसमर्थकभावः । इह तु हिशब्दोपादानात् शाब्दः । सामान्यस्य विशेषेण यथा—

गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥

अत्र पूर्वार्धोपात्तसामान्यस्य प्रकृतस्य उत्तरार्धोपात्तेन विशेषेणाऽप्रकृतेन समर्थनम् । सर्वमिदं साधर्म्येणोदाहृतम् । वैधर्म्येण समर्थनं यथा—

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥

अत्र पूर्वार्धगतसामान्यस्य प्रकृतस्य उत्तरार्धगतविशेषेणाऽप्रकृतेन समर्थनम् । वैधर्म्यं तावत् स्फुटमेव । वृषवृत्तान्तस्य प्रकृतत्वे तु अनयोरेव पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्व्यत्यासे कृते सति अत्रैव पद्ये विशेषस्य सामान्येन समर्थनं वैधर्म्येण संभवति ॥ ६९ ॥

कस्यचिद्विशेषस्य समर्थकत्वेनोपात्तस्य सामान्यस्य विशेषान्तरेण, कस्यचित्सामान्यस्य समर्थकत्वेनोपात्तस्य विशेषस्य सामान्यान्तरेण वा यत्समर्थनं स विकस्वरः ॥

अत्र च शृङ्खलाकृतचमत्कारोदय इति पूर्वस्माद्विशेषः । उदाहरणम्—

यशःशरीरं तरुणं बिभर्ति प्रेम्णा नितान्तं क्षितिपाल एषः ।
सद्वस्तुमात्रादरिणो बुधा हि धत्ते हरोऽब्जं शिरसा विषं नो ॥

अत्र पूर्वार्धनिबद्धस्य विशेषस्य समर्थनायोपात्तस्य तृतीयचरणगतसामान्यस्य चतुर्थचरणगतेन विशेषान्तरेण समर्थनमिति प्रथमपक्षस्येदमुदाहरणम् । पक्षान्तरस्य यथा—

महतां किमपि न दुष्करमेको रामो हि राक्षसानमितान् ।
अवधीदर्धक्षणतः किं नो घटते समागते समये ॥

अत्र प्रथमं सामान्यमुपन्यस्य तत्समर्थकत्वेनोपात्तो विशेषः सामान्यान्तरेण समर्थितः । इदं च पक्षान्तरमाधुनिकसंमतम् ॥६६॥

कस्मिंश्चिदर्थे किंचिद्धर्मकृताऽतिशयप्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धतद्धर्मवता संसर्गस्योद्भावनं प्रौढोक्तिः ॥

संसर्गस्य चाऽनेकविधत्वम् । उदाहरणम्—

अमरनिर्झरिणीह्रदपङ्कजाऽऽकरमिता तव कीर्तिरियं किल ।
निखिललोकमनांसि पुनः पुनर्हरति तावदहो क्षितिशासन ॥

अत्र कमलाकररूपेऽर्थे धवलताकृताऽतिशयस्य प्रतिपादनेच्छया धवलत्वाऽधिकरणीभूतभागीरथीह्रदसंबन्ध उद्भावितः । यथा वा—

वल्मीकोदरसंभूतकपिकच्छूसहोदराः ।
हा पीडयित्वा निघ्नन्ति सज्जनान् दुष्टदृष्टयः ॥

दुर्जनेषु तावत् कपिकच्छूसहोदरत्वेन मारकत्वं न प्राप्नोति, किंतु पीडाजनकत्वमात्रम् । कविस्तु पीडां जनयित्वा मारयन्तीत्येवंरूपोऽतिशयः प्रतिपिपादयिषितः । अतो वल्मीकोदरसंभृतत्वं सर्पाधिकरणवृत्तित्वरूपं वृश्चिकाविशेषणं कविना कल्पितम् । ततश्चाऽत्र कस्मिंश्चिदर्थे दुर्जनेषु दुष्टत्वरूपकिंचिद्धर्मकृतो यः पीडां जनयित्वा मारयन्तीत्येवंरूपोऽतिशयस्तत्प्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धतद्धर्मवता

वल्मीकोदरसंभृतवृश्चिकेन सहोदरत्वरूपसंबन्धस्योद्भावनमिति लक्षणसमन्वयः। पूर्वोदाहरणे वास्तवः संवन्धः। इहतु कल्पितः ॥६७॥

किंचिदर्थसाधकस्याऽर्थान्तरस्योहः संभावना ॥

किंचिदर्थश्च क्वचित् प्रकृतः क्वचिदप्रकृतः। साधकत्वं च प्रयोजकत्वाऽऽपादकत्वाऽन्यतररूपम्। ऊहस्तर्कः। स च 'यदीत्थं स्यात्, एवं भवति चेत्' इत्याद्यर्थकः। तेन पदान्तरघटितस्याऽपि संग्रहः।

उदाहरणम्—

सृष्ट्वा सहस्रवदनान् शतशो विधाता
वक्तुं त्वदुत्तमगुणान् विनियोजयेच्चेत्।
विश्वंभरेन्द्र निखिला अपि ते भवेयु-
रुक्तास्तदेति कवयः कथयन्ति तावत् ॥

अत्र प्रकृतवर्ण्यसंबन्धिनिखिलगुणोक्तिरूपस्य किंचिदर्थस्य प्रकृतस्य प्रयोजकोऽनेकशेषसृष्टिपूर्वकं तेषां गुणोक्तौ नियोगस्तर्कितः।

यथा वा—

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय।
यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

अत्र खलजिह्वाया निखिलगन्धगुणनिवेशनरूपस्य किंचिदर्थस्य प्रकृतस्य प्रयोजकः स्वविधीभवनरूपोऽर्थ ऊहितः। इदं च पद्यद्वयं प्रयोजकत्वे उदाहृतम्। आपादकत्वे यथा—

तवाऽग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम्।
शनैः सवितुरप्यग्रे तमः स्थास्यत्यसंशयम् ॥

अत्र सूर्याग्रे तमोवस्थानरूपस्य किंचिदर्थस्याऽप्रकृतस्य आपादको राजाग्रे दारिद्र्याऽवस्थानरूपोऽर्थ ऊहितः। यथा वा—

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा।
भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥

अत्र कुलालस्य विधात्रा सह कलहरूपस्य किंचिदर्थस्याप्रकृतस्य आपादकः क्षुद्रकवेर्महाकविना सह स्पर्धारूपोऽर्थ ऊहितः। प्रथमे द्वितीये चोदाहरणेऽर्थान्तरे सिद्धे सति तेन किंचिदर्थः सेद्धुं समर्थः। तृतीये चतुर्थे चोदाहरणेऽर्थान्तरे सिद्धे सत्यपि न तेन किंचिदर्थः सेद्धुं समर्थः। सूर्याग्रे नभोवस्थानस्य, ब्रह्मणा सह कुलालकलहस्य च अत्यन्तमसंभावितत्वात्। किंतु येन न्यायेन अर्थान्तरं सिद्धं तेनैव न्यायेन किंचिदर्थोऽपि सेद्धुमर्हतीत्यापादनयोग्यः। द्वयोरर्थयोस्तुल्यन्यायत्वात्। एतदभिप्रेत्यैव 'साधकत्वं च प्रयोजकत्वाऽऽपादकत्वाऽन्यतररूपमित्युक्तमुपरिष्टात्। एवमादिविस्तरस्तु स्वयमूहनीयः। अनुवर्तमानं सुन्दरपदं च न विस्मरणीयम्। न्यायः कारणम्। इयमेव यथार्थातिशयोक्तिरित्यन्यत्र ॥ ६८ ॥

कस्मिंश्चिदर्थे मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थान्तरसंबन्धकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः ॥

संबन्धश्चाऽनेकविधः। उदाहरणम्—

> विद्वांसो विजिताऽमरेन्द्रगुरुकाः सत्संसदि प्रेमतः
> कीर्तिं ते जितचान्द्रिकां विगतदृङ्लेशा अहो चक्षते।
> पृथ्वीनाथ महाऽपकीर्तिनिवहं वन्ध्यासुतास्तावकं
> मूकाः माधमयीं वदन्ति बधिरास्थान्यां नितान्तं मदा ॥

अत्रोत्तरार्धे दुष्कीर्तिरूपेऽर्थे मिथ्यात्वसिद्धये बधिरत्वभाधिकरणकमूकवन्ध्यापुत्रकर्तृकाऽऽभाषणरूपामिथ्याभूताऽर्थान्तरसंबन्धस्य कल्पनम्। असंबन्धे संबन्धरूपाऽतिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थकमिथ्याऽर्थान्तरकल्पनसयुक्तविच्छित्तिविशेषेण भेद इत्यन्ये। अथ प्रौढोक्तावेवाऽस्या अन्तर्भाव इत्येके। अस्यां मिथ्याऽर्थान्तरकल्पनकृतचमत्कारोदय इति प्रौढोक्तितो विशेषात् पृथगलंकारतासिद्धिरित्यपरे ॥ ६९ ॥

प्रकृतधर्मिणि प्रकृतव्यवहाराऽनुल्लेखेन निरूप्यमाणोऽप्रकृतव्यवहारसंबन्धो ललितम् ॥

उदाहरणम्--

विश्वामितोपकृदयं नृपतिः क तावन्नैजोदरार्चनपरः क धरेन्द्रवर्गः।
खद्योतसंसदि महस्रमयूखमेष मूर्खो जनः खलु निवेशयितुं प्रवृत्तः॥

अत्र प्रकृतधर्मिणि मूर्खजने क्षुद्रबुद्धिषु राजसु उदारस्य वर्णनीयनृपस्य गणनामिच्छन्नित्येवं प्रकृतव्यवहारं विषयं कण्ठतोऽनुक्त्वैव खद्योतसभाधिकरणकसूर्यकर्मकनिवेशनाऽनुकूलप्रवृत्तिरूपस्याऽप्रकृतव्यवहारस्य विषयिणः संबन्धो निरूपितः। यथा वा--" नितरां निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति । " इयं च सख्याः स्वनायकानयनार्थं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्योक्तिः । अत्र प्रकृतधर्मिणि नायिकाया यथाकथंचित्समागतमाये तत्कालोपेक्षणात् प्रतिनिवृत्तं नायिकान्तरासक्तं नायकमानिनीपन्तीत्येवं प्रकृतव्यवहारमनुक्त्वैव समागतजलनिर्गमनोत्तरं तत्स्तम्भनार्थं सेतुचिकीर्षारूपोऽप्रकृतव्यवहार उपात्तः। पूर्वोदाहरणे पूर्वार्धोपनिबद्धविषमालंकारेणाऽप्रकृतव्यवहारेण च प्रकृतव्यवहारस्य गम्यता। द्वितीयोदाहरणे तु अप्रकृतव्यवहारमात्रेण प्रकृतव्यवहारस्य गम्यता। अथ अभेदातिशयोक्तौ हि पदार्थेन पदार्थस्यैवाऽभेदाध्यवसानं दृष्टं नतु व्यवहारेण व्यवहारस्येति नेदं तत्रान्तर्भवति । नापि सादृश्यमूलायामप्रस्तुतप्रशंसायाम् । धर्म्यंशे अप्रस्तुतत्वविरहात् । नापि निदर्शनायाम् । एकधर्मिगतव्यवहारद्वयस्य कण्ठत उपादाने एव तस्या इष्टेः । अन्ये तु आर्थी निदर्शनैवेयमिति वदन्ति ॥ ७० ॥

साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमन्तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् ॥

तच्च त्रिविधम् । तत्र अकस्मादभीप्सितार्थलाभ इत्येका विधा ।

वाञ्छितार्थसिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततोऽप्यधिकतरार्थलाभ इति द्वितीया । फलोपायसिद्ध्यर्थाद्यत्नात् साक्षात् फलस्य लाभ इति तृतीया । उदाहरणम्—

स्वकुलभरणकर्ता नाऽधुना कश्चनाऽस्ति
क्षितिप इति विरक्त्या स्तब्धभूतः कवीन्द्रः ।
अवनिविततकीर्तौ श्रीसरस्वत्युपेतो
भुवि किल सहसा त्वं तादृशः प्राप्यसे स्म ॥

अत्र भरणकर्तृरूपस्याऽभीष्टार्थस्य यत्नं विनैवाऽकस्माल्लाभः यथा वा—

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥

अत्र राधामाधवयोरैकान्तक्रीडारूपोऽर्थोऽभीप्सित इति प्रसिद्धमेव । तस्य च यत्नं विनैव अकस्माल्लाभ इति प्रथमप्रकारस्येदमुदाहरणद्वयम् । द्वितीया त्रिधा यथा—" दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः । " स्पष्टम् । तृतीया यथा—"निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः । " अत्र निध्यञ्जनसिद्ध्यर्थं मूलिकां खनतस्तत्रैव साक्षान्निधिरूपफलस्य लाभः ॥ ७१ ॥

अभीष्टार्थविरुद्धलाभो विषादनम् ।

अस्य च अभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थलाभः सः, यत्र च इष्टार्थे प्रयुक्तेऽपि कारणे तस्मान्न विरुद्धार्थलाभः किंतु स्वकारणवशात् स च विविक्तो विषयः । उदाहरणम्—

गेहं प्रविश्याथ भयं प्रदर्श्य कवीन् विदध्यां खलु कान्दिशीकान् ।
नःस्यांगणे चिन्तयतीति भूप कटाक्षताक्ष्यैः समुपस्थितस्ते ॥

अत्र नःस्थ्योरगस्य गृहप्रवेशपूर्वकमयप्रदर्शनेन कविकान्दिशीकरणमिच्छारूपममीष्टोऽर्थस्तद्विरुद्धोऽर्थश्च कटाक्षतादर्यसमुपस्थानरूपस्तस्य लाभः । यथा वा—

गमिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥

अत्र कमलकुड्मलात् स्वमुक्त्यर्थं कमलविकास इच्छारूपो भ्रमरस्याऽभीष्टोऽर्थस्तद्विरुद्धोऽर्थश्च गजकर्तृकं कमलिन्या उद्धरणं तस्य लाभः । पूर्वोदाहरणे रूपकाऽनुप्राणितं विषादनम् । इह तु शुद्धम् । विषादान्तरोदाहरणं यथा—

वेलाभङ्गाऽऽननशीतरश्मि गम्भीरवर्तीनां हरिदश्वगीणाम् ।
गोपाङ्गनाना स्मरजातकम्पादखण्डसंपातमियाय नीवी ॥

अत्र अभीष्टार्थस्याऽऽननगोपनस्य विरुद्धोऽर्थो नीवीस्खलनम् । कारणीभूतत्रपाभङ्गजातपरिपन्थित्वात् । तत्र सात्त्विककम्पस्यैव स्वकारणादुत्पन्नत्वं नतु आननगोपनाऽनुकूलयत्नात् । आननगोपनरूपस्याऽभीष्टार्थस्य तदनुकूलयत्नादुत्पत्तिरप्यत्राऽस्त्येव ॥ ७२ ॥

अन्यदीयगुणदोषप्रयुक्तमन्यस्य गुणदोषयोराधानमुल्लासः ॥

तु नृपगतौदार्येण गुणेन कविकुलस्योल्लासो गुण इति तत् गुणेन गुणस्याऽऽधाने उदाहरणम् । यथा वा—

भूषितानि हरेर्भक्तैर्दूषितानि पराङ्मुखैः ।
स्वकुलं नगरं देशो द्वीपं सर्वा च मेदिनी ॥

अत्र हरिभक्तगुणप्रयुक्तस्तत्कुलादीनां गुणः । हरिपराङ्मुखदोषप्रयुक्तस्तत्कुलादीनां दोषश्च । अत्र च उत्तरोत्तरव्यापकतेति पूर्वस्माद्विशेषः । गुणेन दोषाधानं यथा—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-
र्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र भ्रमराणामलंकरणत्वरूपगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपरूपो दोषः । दोषेण गुणाऽऽधानं यथा—

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं
त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः ।
हे सद्रत्न तवैतदेव कुशलं यद्वानरेणाऽऽदरा-
दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नाऽश्मना ॥

अत्र वानरस्य चापलरूपदोषेण रत्नस्य चूर्णनाऽभावो गुणः । गुणादिश्च क्वचित् व्यङ्ग्यः क्वचित् वाच्यः । केचित्तु काव्यलिङ्गेनाऽस्यं गतार्थ इत्याहुः ॥ ७३ ॥

अन्यस्याऽन्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाऽभावोऽवज्ञा ॥

अयं च उल्लासविपर्ययभूतः । उदाहरणम्—

यशोऽमृताऽऽस्वादनतः खलेन्द्रकुलं न संतोषमहो प्रयाति ।
एतावता का खलु तस्य हानिराचक्ष्व वा ते मनुजाधिनाथ ॥

अत्र यशोमृतगतस्वादिमगुणप्रयुक्तस्य खले संतोषरूपगुणाधान-

स्याऽभावः । अर्थतः सिद्धेन च खलगतमात्सर्यरूपदोषेण यशोमृतादौ दोषाधानस्याऽभावः । यथा वा—

मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण
मात्सर्यमन्दमनसां सहसा खलानाम् ।
काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-
मास्येषु यास्यति सतां विपुलं विलासम् ॥

अत्र पूर्वार्धे अनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्य कविवाण्यां विषादरूपदोषस्य माशब्देन निषिध्यमानतया अप्रतिष्ठानादभावः शाब्दः । वाणीगतरमणीयतारूपगुणप्रयुक्तस्य खले संतोषरूपगुणाधानस्याऽभावस्त्वार्थ इत्युभयविधाप्यवज्ञा । उत्तरार्धे तु सहृदयानां सरसतारूपगुणेन वाण्या उल्लासरूपगुणाधानात् तदुल्लासोदाहरणम् । इयं चाऽवज्ञा कारणे सति कार्याऽनुत्पत्तिरूपया विशेषोक्त्या गतार्थेति वदन्ति ॥ ७४ ॥

उत्कटगुणविशेषलालसया दोषत्वेन प्रसिद्धस्याऽपि वस्तुनः प्रार्थनमनुज्ञा ॥

उदाहरणम्—

सेवकत्वमपि संनिधौ जनाः प्रार्थयन्ति बहुधाऽस्य भूभृतः ।
यत्र तन्निखिलसद्गुणामृतस्वादिमा समनुभूयतेतराम् ॥

अत्र प्रकृतनृपगतनिखिलसद्गुणाऽनुभवलालसया परवर्तकनिलयस्यापि संनिधिसेवकत्वस्य प्रार्थनम् । यथा वा—

प्रणिपत्य विधे भवन्तमद्धा विनिबद्धाञ्जलिरेकमेव याचे ।
जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि गोविन्दपदारविन्दभाजाम् ॥

अत्र हरिभक्तिरूपस्य गुणस्य लालसया हीनस्यापि कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनम् ॥ ७५ ॥

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः ॥

उदाहरणम्—

धिक्करोत्ययमहो धरापतिः पार्थिवत्वमपि यद्विविभ्रताम् ।
अस्तमेति विहृतिर्यथास्पृहं काव्यपुष्करनिधौ बुधैः सह ॥

अत्र पण्डितसहकृतयथेच्छकाव्यविहारोच्छेदकस्वरूपदोषानुबन्धात् पार्थिवत्वस्य सकलभोगैकसाधनस्यापि तिरस्कारः । यथा वा—

श्रियो मे मा मन्तु क्षणमपि च माद्यद्गजघटा-
मदभ्राम्यद्भृङ्गावलिमधुरसंगीतसुभगाः ॥
निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां
सपर्यामोकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥

अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्यापि तिरस्कारः॥७६॥

गुणस्याऽनिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णनं लेशः ॥

उदाहरणम्—

दीनोपकारेषु सदा रतस्त्वं विश्रान्तिसौख्येन समुज्झितोऽसि ।
तवाऽनुकम्पापरिपूरिताया बुद्धेर्विपाकोऽयमहो क्षितीन्द्र ॥

अत्र दयार्द्रबुद्धिरूपगुणस्य विश्रान्तिसुखाऽभावरूपाऽनिष्टसाधनतया दोषत्वेन वर्णनम् । अपरप्रकारो यथा—

वरं कारागृहे वासो गृहदुःखनिरासकृत् ।
यत्र दारा गृहाः पुत्रा बन्धवो रिपवो न हि ॥

अत्र कारागृहवासरूपदोषस्य गृहदुःखनिरासरूपेष्टसाधनतया गुणत्वेन वर्णनम् । यथा वा—

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥

अत्र नैर्गुण्यरूपदोषस्य गुणत्वेन, गुणगौरवरूपगुणस्य दोषत्वेन च वर्णनमर्थान्तरन्यासानुविद्धम् । पूर्वोदाहरणद्वये तु शुद्धं तत्॥७७॥

सूचनीयत्वेनाऽभिप्रेतस्याऽर्थस्य प्रकृतार्थपरैः पदैः सूचनं मुद्रा ॥

पदैरिति बहुवचनमविवक्षितम् । तेनैकपदेन सूचनेपि न क्षतिः । उदाहरणम्—

त्वदर्पितार्थस्य लयेन धीरा अकिंचनाश्चेत् खलु तान् करोषि ।
अर्थान्तरन्यासत ऋद्धिभाजः समाश्रितं न त्यजति ह्युदारः ॥

अत्र प्रकृतार्थपरेण अर्थान्तरन्यासपदेन सूचनीयत्वेनाऽभिप्रेतस्य 'एतत्पद्यस्थाऽलंकारस्याऽर्थान्तरन्यास इति नाम' इत्यर्थस्य सूचनम् । यथा वा—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥

अत्राऽनर्घराघवस्थसूत्रधारवचने अनेकपदैर्वक्ष्यमाणरामरावणवृत्तान्तस्य सूचनम् । इयं च मुद्रा नाऽलंकारपदवीमारोहत्यनुपस्कारकत्वादिति केचित् ॥ ७८ ॥

प्रकृतार्थपरैः पदैः प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं रत्नावली ॥

उदाहरणम्—

कान्त्याश्लिष्टो नृपाऽहर्पतिवदविकलश्चन्द्रवद्भौमवद्भू-
संमोदैकप्रदातेन्दुजवदय बुधो देवमन्त्रीव वक्ता ।
बल्यचर्यः शुक्रवद्भास्करिवदलघुगो राहुवत्सूर्यशत्रु-
र्त्युग्रः केतुवत्त्वं नवखचरतुला संविमर्ष्यैक एव ॥

अत्र राजवर्णनपरैरहर्पत्यादिपदैः प्रसिद्धसहपाठानां सूर्यादिनवग्रहरूपाणामर्थानां क्रमेण न्यसनम् । 'गुरुणा जघनेनैषा तरुणी मन्दगामिनी ।' इत्यादौ श्लेषेण प्रकृतार्थपरैर्गुर्वादिपदैः प्रसिद्धसहपाठानां बृहस्पत्याद्यर्थानां क्रमं विनैव निवेशनेप्ययमेवाऽलंकारः । सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् । एवमप्रसिद्धक्रमाणां प्रसिद्धसहपाठानां

मध्ये स्थितस्य कमलारमणस्य कान्त्या
दुग्धाम्बुधिः समगमत् खलु नीलभावम् ।
त्वत्कीर्तिपूररुचितः पुनरप्यथाऽसौ
श्वेतत्वमेव भजते वसुधातलेन्द्र ॥

अत्र दुग्धसमुद्रस्य स्वसंक्रान्तभगवत्संबन्धिनीलत्वगुणप्राप्त्येन तिरोहितस्य श्वेतत्वरूपस्वगुणस्य कीर्तिपूरकान्तिप्रयुक्ता पुनः प्राप्तिः । अयमपि तद्गुण एवेत्येके । अपरप्रकारो यथा—" दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः । " अत्र दीपरूपवस्तुनि विगतेपि पूर्वावस्थानुवृत्तिः स्पष्टैव । यथा वा—

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन् सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः ॥

अत्र राजरूपे वस्तुनि राज्यभ्रष्टत्वात् विगतेपि राज्यस्थितिरूपायाः पूर्वावस्थाया अनुवृत्तिः श्लेषेण प्रतिपादितेति पूर्वस्मात् विशेषः ॥ ८१ ॥

स्वगुणत्यागाऽभावपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणाऽग्रहणमतद्गुणः ॥

अयं च तद्गुणविपर्ययभूतः । उदाहरणम्—

नीलं गिरिं शिवगलं कमलाधवं च
प्राप्नोत् त्वदीययशसो विमलः प्रवाहः ।
मालिन्यलेशकणिकामपि नो परं स
धत्ते नितान्तधवलोऽवनिमण्डलेन्द्र ॥

अत्र मालिन्यं न धत्त इत्युक्त्या यशःप्रवाहस्य कमलाधवादिमलिनवस्तुसंबन्धेपि तदीयमालिन्यरूपगुणस्याऽग्रहणं शाब्दम् । धवलत्वरूपस्वगुणत्यागाऽभावस्त्वार्थः । यथा वा—

नवरत्नादीनां न्यसनेऽप्ययमेवाऽलंकारः। एवं च सक्रमत्वाऽक्रमत्वाभ्यामस्य द्वैविध्यं बोध्यम् ॥ ७९ ॥

स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः ॥

उदाहरणम्—

विश्रान्तस्य दिगन्तेषु यशःपूरस्य ते त्विषा।
दुग्धार्णवायते तावल्लवणोदो धराधिप ॥

अत्र लवणोदस्य यशःपूररूपसंनिहितवस्त्वन्तरकान्त्या धवलीभूतत्वात् स्पष्टमेव नीलत्वरूपस्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिनो धवलत्वरूपगुणस्य ग्रहणमिति दुग्धार्णववदाचरणोपपत्तिः। यथा वा—

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः।
नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः ॥

अत्र भ्रमरेण नीलत्वरूपस्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणस्य श्वैत्यस्य ग्रहणम्। यद्यपि उल्लासेऽप्यन्यदीयगुणेनाऽन्यस्य गुणाधानमस्ति, तथापि तत्राऽन्यदीयगुणप्रयुक्तं गुणान्तरं चूर्णादिक्षारताप्रयुक्तं हरिद्रादेः शोणत्वमिवाऽऽधीयते। तद्गुणे तु जपाकुसुमलौहित्यं स्फटिक इवाऽन्यदीयगुण एवाऽन्यत्रेति ततोऽस्य भेदः ॥ ८० ॥

उत्सृष्टस्य स्वगुणस्य पुनः प्राप्तिरित्येकः पूर्वरूपप्रकारः। वस्तुनि विगतेऽपि पूर्वावस्थाया अनुवृत्तिरित्यपरः प्रकारः ॥

एवं च 'निरुक्तप्रकारद्वयाऽन्यतरत्वम्' पूर्वरूपसामान्यलक्षणम्। उदाहरणम्—

मध्ये स्थितस्य कमलारमणस्य कान्त्या
दुग्धाम्बुधिः समगमत् खलु नीलभावम् ।
त्वत्कीर्तिपूररुचितः पुनरप्यथाऽसौ
श्वेतत्वमेव भजते वसुधातलेन्द्र ॥

अत्र दुग्धसमुद्रस्य स्वसंक्रान्तभगवत्संबन्धिनीलत्वगुणप्राबल्येन तिरोहितस्य श्वेतत्वरूपस्वगुणस्य कीर्तिपूरकान्तिमयुक्ता पुनः प्राप्तिः । अयमपि तद्गुण एवेत्येके । अपरप्रकारो यथा—" दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः । " अत्र दीपरूपवस्तुनि विगतेपि पूर्वावस्थानुवृत्तिः स्पष्टैव । यथा वा—

द्वारं खड्गिभिरावृतं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजै-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन् सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः ॥

अत्र राजरूपे वस्तुनि राज्यभ्रष्टत्वात् विगतेपि राज्यस्थितिरूपायाः पूर्वावस्थाया अनुवृत्तिः श्लेषेण प्रतिपादितेति पूर्वस्मात् विशेषः ॥८१॥

स्वगुणत्यागाऽभावपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुणाऽग्रहणमतद्गुणः ॥

अयं च तद्गुणविपर्ययभूतः । उदाहरणम्—

नीलं गिरिं शिवगलं कमलाधवं च
प्राप्नोत् त्वदीययशसो विमलः प्रवाहः ।
मालिन्यलेशकणिकामपि नो परं स
धत्ते नितान्तधवलोऽवनिमण्डलेन्द्र ॥

अत्र मालिन्यं न धत्त इत्युक्तया यशःप्रवाहस्य कमलाधवादिमलिनवस्तुसंबन्धेपि तदीयमालिन्यरूपगुणस्याऽग्रहणं शाब्दम् । धवलत्वरूपस्वगुणत्यागाऽभावस्त्वार्थः । यथा वा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥

अत्र राजहंसेन शुभ्रत्वरूपस्वगुणत्यागाऽभावपूर्वकं गङ्गायमुनयोर्गुणस्याऽग्रहणम् । अथायमवज्ञाया नातिरिच्यत इति चेन्न । तद्गुणप्रकरणोक्तरीत्या उल्लासतद्गुणयोः परस्परं भेदसिद्धौ तद्विपर्ययभूतयोरवज्ञाऽतद्गुणयोरपि भेदस्य सिद्धेरित्येके ॥ ८२ ॥

कस्यचिद्वस्तुनः सांनिध्येन पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणः ॥

उदाहरणम्—

रजताऽचलोऽपि भवदाप्तजन्मना
हरिदन्तसंगतिकृते प्रसर्पता ।
क्षितिमण्डलेन्द्र यशसाऽतिशुभ्रतां
भजतेऽथ किं पुनरहो हिमाचलः ॥

अत्र कैलासपर्वतस्य रजतमयत्वात् स्वतःसिद्धस्य शुभ्रत्वरूपगुणस्य यशोरूपवस्तुसांनिध्येनोत्कर्षः । यथा वा—

कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः ।
अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥

अत्र कपित्वजातेः स्वतःसिद्धस्य वैकृतस्य मद्यादिभिरुत्कर्षः । अयं च प्रौढोक्तेर्नातिरिच्यत इत्येकेपामभिप्रायः । अतिरिच्यत इत्यन्येषाम् ॥ ८३ ॥

स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिङ्गैरतिसाम्यात् भिन्नत्वेनाऽगृह्यमाणानां वस्त्वन्तरलिङ्गानां स्वकारणाऽननुमापकत्वं मीलितम् ॥

स्वकारणं चाऽनध्यक्षं बोध्यम् । नेन सामान्ये नाऽतिप्रसङ्गः ।
उदाहरणम्—

दिङ्मण्डलेऽस्मिन् यशसोज्ज्वलेन
प्रकाशिते भो भवतः क्षितीन्द्र ।
पूर्वाद्रिशृङ्गान्तरितं कथं नु
जानीमहीन्दोरुदयं वदैतत् ॥

अत्र रात्रौ चन्द्रोदयसमये 'किमुदितश्चन्द्रः' इति पृच्छन्तं राजानं प्रति कवेरुक्तिरियम्। अत्र चन्द्रोदयगमकस्य दिग्धवलीभवनादेर्यशोरूपोपलभ्यमानवस्तुजनितेन तेन अतिसाम्यमूलकाद्भेदस्याग्रहात् चन्द्रोदयरूपस्वकारणाऽनुमित्यजनकत्वम्। चन्द्रोदयस्याऽध्यक्षत्वबोधकं पूर्वाद्रिशृङ्गान्तरितमिति विशेषणम्। यथा वा—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम्।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोपि संलक्ष्यते ॥

अत्र स्फुटमुपलभ्यमानानां तरुण्यङ्गानां दृक्तारल्यादिरूपेण लिङ्गेन मदरूपवस्त्वन्तरजन्यं दृक्तारल्यादिरूपं लिङ्गमतीव सदृशमिति मदजन्यलिङ्गस्य तरुण्यङ्गलिङ्गभिन्नत्वेनाऽग्रहणान्मदरूपस्वकारणाऽनुमित्यजनकत्वम्। पूर्वोदाहरणे यशःकृतं धावल्यरूपं लिङ्गं दिङ्मण्डले आगन्तुकम्। इह तु दृक्तारल्यादिरूपं लिङ्गमङ्गेषु स्वाभाविकम् ॥ ८४ ॥

प्रत्यक्षविषयस्याऽपि वस्तुनो बलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्भिन्नत्वेनाऽग्रहणं सामान्यम् ॥

मीलिते तु निगूह्यमानं वस्तु न प्रत्यक्षविषय इति न तत्रातिप्रसक्तिः। उदाहरणम्—

मनुजेन्द्र यशःस्तोमे भवतः प्रसृतेऽक्षिमार्गमपि याता।
लोकानामविभाव्या ज्योत्स्ना भजते गतागते सततम् ॥

अत्र प्रत्यक्षविषयस्य चन्द्रिकारूपवस्तुनो यशःस्तोमतः पृथ-

त्वेनाऽदर्शनात् तस्य यशःस्तोमरूपधवलवस्तुदशग्रहणकृतं यशः-स्तोमभिन्नत्वेनाऽग्रहणमुपपन्नमिति लक्षणसंगतिः। यथा वा—

मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः।
अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः॥

अत्र प्रत्यक्षविषयस्यापि अभिसारिकारूपवस्तुनश्चन्द्रिकाभिन्नत्वेनाऽग्रहणम्। अत्राऽन्ये—

मीलितं यदि सादृश्यात् भेद एव न लक्ष्यते।
रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजाऽरुणे॥

अत्र चरणाऽलक्तकरसयोररुणिमगुणप्रयुक्तसादृश्यात् भेदाऽनध्यवसायः।

सामान्यं यदि सादृश्यात् विशेषो नैव लक्ष्यते।
पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नाऽलक्षि सुभ्रुवाम्॥

मीलितालंकारे एकेनाऽपरस्य भिन्नस्वरूपाऽनवभासरूपं मीलनं क्रियते। सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपाऽवभासेऽपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः। मीलितोदाहरणे हि चरणादेर्वस्त्वन्तरत्वेनाऽऽगन्तुकं यावकादि न भासते। सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्यक्त्यन्तरतया भानमस्त्येव। किंतु इदं पद्ममिदं मुखमिति विशेषः परं नोपलक्ष्यते। अत एव भेदतिरोधानान्मीलितम्, तदतिरोधानेऽपि साम्येन व्यावर्तकाऽनवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यन्वर्थतेत्यादि निरूप्य,

भेदवैशिष्टयोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ।
हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते॥
लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च।

मीलितन्यायेन भेदाऽनध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वन्द्व्युन्मीलितम्। सामान्यरीत्या विशेषाऽस्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणात् विशेषस्फूर्तौ तु सामान्यप्रतिद्वन्द्वी विशेषकः।

क्रमेणोदाहरणद्वयमित्याहुः । एके पुनरुन्मीलितविशेषकयोरनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वात् नालंकारान्तरत्वमिति ॥ ८५ ॥

प्रश्नप्रतिबन्धकज्ञानविपर्यीभूतोऽर्थ उत्तरम् ॥

प्रश्नश्च जीप्सा । सा ज्ञानविषयेच्छा । सा च उत्तरवाक्याद्विषयीभूते ज्ञाने जाते निवर्तते । तच्च उत्तरं द्विविधम् । उन्नीतप्रश्नं निबद्धप्रश्नं चेति । उदाहरणम्—

त्वया ह्यनुगृहीतस्य सखा मे कान्दिशीकताम् ।
प्रयातश्चिन्तया तस्य स्तब्धत्वं मनुजाधिप ॥

अत्र कस्यचित् कवेः राजानं प्रत्युत्तरेण तत्कर्तृकः स्तब्धत्वनिमित्तप्रश्न उन्नीयते । स्तब्धत्वनिमित्तमपृष्टस्य स्तब्धत्वनिमित्तोक्तेरयोगात् । कस्य हेतोः स्तब्धोऽसीति राज्ञः प्रश्न उत्तरवाक्यजनितेन ज्ञानेन निवर्तत इति लक्षणसंगतिः । इदं चोत्तरं त्वदनुग्रहेण दारिद्र्यमुक्तोऽस्मि, सम्प्रति न किमपि मम याचनीयमित्यभिप्रायगर्भम् । इदमुन्नीतप्रश्नस्योदाहरणम् । निबद्धप्रश्नस्योदाहरणं यथा—

कुशलं तस्या, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तम् ।
पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

पद्ये एव प्रश्नस्य निबन्धनादस्य निबद्धप्रश्नत्वम् । इमान्यनुतप्तनायिकाविषयाणि तत्सकाशादागतायाः सख्या नायकस्य च प्रश्नोत्तराणि। निबद्धप्रश्ने हि प्रश्नोत्तरयोरसकृदुपादाने चमत्कारित्वम् । ' किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनम् ' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्ये एवेति ततोऽस्य भेदः । अस्य चाऽलंकारस्य प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्योभयोश्च साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन चाऽनेके भेदाः । एवं प्रश्नाऽभिन्नोत्तरत्वादिनाऽपि । यथा—" केदारपोषणरताः, के खेऽटाः किं चलं वयः । " अत्र केदारपोषणरता इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरम् । के खेऽटाः, किं चलमिति प्रश्नद्वयस्य तु वय इत्येकमेवोत्तरम् ॥ ८६ ॥

आकारेणेङ्गितेन वोन्नीतस्य सूक्ष्मार्थस्य कयाचित् भङ्ग्याऽन्यस्मै सूचनं सूक्ष्मम् ॥

आकारः संस्थानविशेषः । इङ्गितं चेष्टाविशेषः । सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंवेद्यः । उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥

अत्र कण्ठे स्वेदविशेषप्रयुक्तकुङ्कुमसंभेदलक्षणेन आकारेण उन्नीतो नायिकायाः पुरुषायितरूपः सूक्ष्मोऽर्थस्तस्या हस्ते पुरुषहस्तोचितखड्गलेखालेखनभङ्ग्या तस्यै कयाचित् सूचितः । विपरीतरतौ हि नायिकाया वक्त्रात् गलितस्य स्वेदविशेषस्य कण्ठे एव गमनं संभवति । तेन च कण्ठे कुङ्कुमसंभेदो घटत एव । अत्र च स्वेदविशेषप्रयुक्तकुङ्कुमसंभेदेन हेतुना जायमानमपि पुरुषायितस्य साध्यस्याऽनुमानं सूक्ष्मालङ्कारस्याऽङ्गम् । इङ्गितेन यथा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

अत्र विटनेत्रगतचेष्टाविशेषेण उन्नीतस्तज्जिज्ञासितः संकेतकालो निशाकालसूचकेन कमलनिमीलनेन विटाय कामिन्या सूचितः । रात्रौ कमलानि निमीलन्तीति प्रसिद्धमेव । वक्त्रस्यन्दीत्युदाहरणे कैश्चित् प्रतिपादितः पिहितालंकारः सूक्ष्मान्नातिरिच्यते । उभयोरेकलक्षणाक्रान्तत्वात् ॥ ८७ ॥

जात्यादिगतस्वभावस्य वर्णनं स्वभावोक्तिः ॥

आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः । उदाहरणम्—

सद्वर्गं परिपालयन् कविगणं संमानयन् प्रीणयन्
लोकं शत्रुकुलं दहन् खलतरालिं दण्डयन् दीनगम् ।
मथ्नन् क्लेशमय श्रियं पृथुलयन् नीत्या यशः ख्यापयन्
जीयाद्भूपति गरुरञ्जनपरः श्रीवासुदेवः प्रभुः ॥

अत्र सद्वर्गपरिपालनादिकं राज्ञरञ्जनक्रियास्वभावस्य वर्णनम् । जातिस्वभाववर्णनं यथा—" कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते । " अत्र उत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरिति विशेषणद्वयेन कुरङ्गजातिस्वभावो वर्णितः । इत्यर्थालंकारा दिङ्मात्रेण निरूपिताः॥ ८८ ॥

यद्यप्युक्तेभ्योऽलंकारेभ्योऽन्येपि कतिचन दृश्यन्ते । तथापि तेषु केषां चिदुक्तेष्वेवाऽन्तर्भावः । केषांचित्तु व्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन केषांचित् पुनरचमत्कारित्वेनाऽनलंकारत्वमेव । यथा—

अर्थविशेषाभिधायिनो नाम्नो योगवशादर्थान्तरोपवर्णनं निरुक्तिः ॥ उदाहरणम्—" ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् । " अत्र चन्द्रोद्देश्यके विरहिणीवाक्ये निशाकररूपविशेषार्थबोधकस्य दोषाकरेति नाम्नो दोषखनिरूपाऽर्थान्तरस्य वर्णनम् । अयं श्लेषान्नातिरिच्यते, किंतु श्लेषविशेष एवेति ॥ १ ॥

तटस्थवञ्चनार्थैकोद्देश्यकस्य वाक्यस्य तदन्यं प्रति कथनं गूढोक्तिः ॥ उदाहरणम्—" वृथाऽपेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः । " अत्र परकलत्रं भुञ्जानं कामुकं प्रति वक्तव्यस्य वाक्यस्य तटस्थैर्मा ज्ञायीति परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं कंचिदुक्षाणं समीपस्थं प्रति कथनम् । क्षेत्रशब्दः श्लिष्टः । अयं ध्वनिप्रभेद एव नालंकारः । नहि सर्वोऽपि व्यङ्ग्यवर्गोऽलंकारगोष्पदे अन्तर्भावयितुं शक्यते वेधसाऽपीति ॥ २ ॥

प्रसिद्धस्य निषेधस्य साभिप्रायोऽनुवादः प्रतिषेधः ॥ उदाहरणम्—" न द्यूतमेतत् कितव क्रीडनं निशितैः शरैः । " अत्र युद्धरङ्गे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रति विदग्धवाक्ये युद्धेऽक्षद्यूतत्वनिषेधस्य प्रसिद्धस्याप्यनुवादोऽक्षद्यूते एव तव प्रागल्भ्यं न युद्धेस्तीत्युपहासगर्भः । स चोपहासः कितवपदेनाऽविष्कृतः । अयमपि ध्वनिरेव नाऽलंकार इति ॥ ३ ॥

सिद्धस्य विधानं विधिः ॥ उदाहरणम्—" पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् । " अत्र कोकिले कोकिलत्वस्य

सिद्धस्यैव विधानम् । घटो घट इतिवत् द्वितीयकोकिलपदमनुपयुक्तशक्यार्थकत्वान्मधुरतरपञ्चमस्वरशालित्वरूपलक्ष्यार्थकम् । इदं च विधानं कोकिलस्य सकलजनहृद्यत्वं गर्भीकरोतीति सुन्दरम् । गर्भितोऽर्थश्च पञ्चमोदञ्चने इति कालविशेषणेनाऽऽविष्कृतः । अस्यापि ध्वनिनैव गतार्थता । क्वचित्तु गुणीभूतव्यङ्ग्येन गतार्थतेति ॥ ४ ॥

आनुकूल्यानुबन्धि प्रातिकूल्यमनुकूलम् ॥ उदाहरणम्—" कुपिताऽसि यदा तन्वि विधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥ " इयं हि नायिकां प्रति सख्युक्तिः । अस्य नाऽलंकारत्वमिति ॥ ५ ॥

लोकप्रवादस्याऽनुकरणं लोकोक्तिः ॥ उदाहरणम्—" सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने । " अत्र लोचने मीलयित्वेति लोकप्रवादानुकरणम् । तदेव अर्थान्तरगर्भितं चेत् छेकोक्तिरित्युच्यते । लोकोक्तेश्छेकोक्तेश्चापि नालंकारत्वमिति ॥ ६ ॥

यथार्थवत्कृत्रिमं शब्दः ॥ उदाहरणम्—" अये कृष्णः परात्माऽयं लीलाकृदिति निश्चिनु । " अयमपि नालंकारः । एवमन्येऽपि ज्ञेया इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७ ॥

अथ प्रोक्तानामलंकाराणामेकत्राऽवस्थानस्य संसृष्टिसंकराख्ये द्वे विधे । तत्र—

तिलतण्डुलन्यायेनाऽलंकाराणां परस्परनिरपेक्षतयैकत्राऽवस्थानं संसृष्टिः ॥

अलंकाराणामिति बहुवचनमनेकत्वोपलक्षणम् । तेन द्वयोरपि संग्रहः । एकत्र वाक्ये वृत्ते वा । यथैकत्र स्थितानां तिलतण्डुलानां स्वरूपं परस्परनिरपेक्षं स्फुटमवगम्यते, तथैवोपमादीनामलंकाराणां यथासंभवमेकत्र स्थितानां स्वरूपं परस्परनिरपेक्षं स्फुटमवगम्यते चेत् संसृष्टिः । उदाहरणम्—

राजन्कविबुधोपेतो भवांश्चन्द्रो न संशयः ।
यस्य ते विमला कीर्तिश्चन्द्रिकेव विराजते ॥

अत्र पूर्वार्धे भवांश्चन्द्र इति रूपकस्य, उत्तरार्धे चन्द्रिकेव कीर्तिरित्युपमायाश्च परस्परनिरपेक्षतयाऽवस्थानात् संसृष्टिः । यथा वा—

देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः ।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः ॥

अत्र पायादपायादिति यमकस्य, संसारेत्याद्यनुप्रासस्य, स्मेरेन्दीवरलोचन इत्युपमायाः, संसारध्वान्तविध्वंसहंस इति रूपकस्य च परस्परनिरपेक्षतयाऽवस्थानात् संसृष्टिः । तत्र यमकानुप्रासौ शब्दालंकारौ । उपमारूपके अर्थालंकारौ ॥ ८९ ॥

नीरक्षीरन्यायेनाऽलंकाराणां स्वातन्त्र्येणैकत्राऽनवस्थानं संकरः ॥

अत्राप्यलंकाराणामिति बहुवचनमनेकत्वोपलक्षणम् । तेन द्वयोरपि संग्रहः । एकत्र वाक्ये वृत्ते वा । यथैकत्र स्थितानां नीरक्षीराणां स्वतन्त्रतया स्वरूपं नाऽवगम्यते, तथैवैकत्र स्थितानामलंकाराणां स्वरूपं स्वतन्त्रतया स्पष्टं नाऽवगम्यते चेत् संकरः । स च अङ्गाङ्गित्वेन संदेहेन एकपदाश्रितत्वेन च त्रिविधः । उदाहरणम्—

राजन् तव यशःकान्त्या पाण्डुरो मधुसूदनः ।
नालिङ्ग्यते शिव इति सत्या कमलया किल ॥

अत्र यशःकान्त्या पाण्डुर इति तद्गुणमपेक्ष्यैव शिव इति भ्रान्त्यलंकारो निष्पद्यमानस्वरूपः सन् चमत्कारं जनयति । तद्गुणोऽप्यत्र भ्रमजनकतया भ्रान्त्यलंकारसाहाय्यकरणेनैव चमत्कारविशेषं जनयति न स्वातन्त्र्येणेति परस्परमनुग्राह्याऽनुग्राहकत्वात् अङ्गाङ्गिभावसंकरः । एवं च एकत्राऽवस्थितयोर्द्वयोरपि चमत्कारजनने पारतन्त्र्यात् पारतन्त्र्येण एकत्राऽवस्थानं घटते । स्वातन्त्र्येण पुनर्न घटत इति स्वातन्त्र्येणैकत्राऽनवस्थानात् सामान्यलक्षणसमन्वयः । एवं बहूनामप्यूहनीयम् । संदेहसंकरो यथा—

इदमाभाति गगने भिन्दानं संततं तमः।
अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्॥

अत्र किम् 'इदम्' इत्यस्य इन्दुमण्डलपरामर्शकतया मुखस्य इन्दुमण्डलेन निगरणादतिशयोक्तिः। उत इदमिति मुखं निर्दिश्य इन्दुमण्डलतादात्म्यारोपात् रूपकम्। आहोस्वित् इदमिति मुखस्य इन्दुमण्डलस्य चेति द्वयोरपि प्रकृतयोराभातीत्येकधर्मान्वयात् तुल्ययोगिता। अथवा इदमिति प्रकृतस्य मुखस्य अप्रकृतस्य च चन्द्रमण्डलस्य आभातीत्येकधर्मान्वयात् दीपकम्। किंवा प्रस्तुतचन्द्रमण्डलवृत्तान्तेन अप्रस्तुतमुखवृत्तान्तस्य प्रतीत्या समासोक्तिः। यद्वा अप्रस्तुतचन्द्रमण्डलव्यवहारेण प्रस्तुतमुखव्यवहारस्य प्रशंसनात् अप्रस्तुतप्रशंसा। किमथवा कामोद्दीपकः कालो वर्तते इति विवक्षितार्थस्य भङ्गयन्तरेण प्रतिपादनात् पर्यायोक्तम्। किमु वा प्रस्तुतचन्द्रमण्डलव्यवहारेण प्रस्तुतमुखव्यवहारस्य प्रशंसनात् प्रस्तुताङ्कुर इति बहूनामलंकाराणां साधकबाधकयोरभावेन संदेहात स्वातन्त्र्येणाऽनवस्थानमेवेति संदेहसंकरः। साधकबाधकयोरन्यतरस्य सत्वे तु न संदेहः। यथा—"मुखचन्द्रः प्रकाशते" इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधकः। स च धर्मो मुखेऽप्युपचरितत्वेन संभवत्येवेति नोपमाया बाधकः। "सुन्दरं वदनाम्बुजम्" इत्यादौ प्रयुज्यमानः सौन्दर्यरूपः साधारणधर्मः "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे" इति सूत्रे सामान्याऽप्रयोगे इति निषेधात् वदनम् अम्बुजमिवेति उपमितसमासो न भवतीत्युपमाया बाधकः। समासस्तु वदनमेव अम्बुजं वदनाम्बुजमिति मयूरव्यंसकादित्वात बोध्यः। एकपदाश्रितत्वेन संकरो यथा—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम्।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच॥

अत्र पादत्रये किरणकेसर–सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक–दिग्दल-कलापेति रूपकानुप्रासयोः संकरः। स च यत्पद (शब्द) माश्रित्याऽनुप्रासः स्थितस्तत्पदमेवाश्रित्य रूपकं स्थितमिति एकपदाश्रितः। "कुरवका रवकारणतां ययुः।" इत्यत्र रवका रवका इत्येकं वकार वकार इत्येकमिति द्वयोर्यमकयोरेकपदा (शब्दा) श्रितः संकरः। अर्थालंकारसंकरो यथा—

परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ।
प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः॥

अत्र पूर्वार्धे पार्वतीतपःसंपत्फलमिव आचरन् परमेश्वरः, परमेश्वरतपःसंपत्फलमिव आचरन्ती पार्वतीति द्वयोः परस्परमुपमयोः फलायितेत्येकवाचकाश्रितत्वरूपः संकरः। उत्तरार्धगताभ्यां मातापितराविति रूपकाभ्याम् उक्तोपमयोस्तु संसृष्टिरियमन्यदेतत्। एवमन्यविधान्यप्युदाहरणान्यूहनीयानीत्यन्यत्र विस्तर इति शिवम्॥९०॥

आनन्दं हृदयाङ्गणे खलु परं तन्वन्ति ये मामके
प्रायस्ते निखिला मया लघुतयाऽलंकारधुर्या अमी।
निर्मायाऽथ सुवर्णपङ्क्तिभिरहो सल्लक्षणैरन्विताः
प्राज्ञानां पुरतोऽर्पिताः परमया प्रीत्या किमन्यत्पुनः॥
अहो सुवर्णशून्यानामस्माकं कष्टतोऽर्जितम्।
सुवर्णमिदमेवैतत् भोक्तव्यं हि मनीषिभिः॥
संग्रहोऽयं मया तावदल्पज्ञेन चिकीर्षितः।
प्रत्नोक्तीनामगादीशदयालेशेन पूर्णताम्॥
संप्रदायं मतं चालंकारिकाणामजानता।
अलेखि किंचित् धाष्टर्येन सूरयः शोधयन्तु तत्॥
बालालंकारमतनोत् प्रभाकर इमं किल।
बालार्थं तुष्यता तेन वासुदेवमहेश्वरौ॥

समर्पणम्—

हेरम्बपादाम्बुजभक्तिपूतस्तत्कीर्तनासक्तमना विनीतः ।
सद्धर्मर रञ्जितलोकचित्तः प्रजावने दक्षतरो य आस्ते ॥
मानी कलानां खलु मर्मवेत्ता वशी च कौण्डिन्यकुलप्रदी
उदारचेता व्यसनैर्विमुक्तः प्रियः प्रजायाः प्रथितो य आ
तस्मै मिरजसंस्थानाधीशगङ्गाधराय हि ।
बालालंकारनामाख्यं ग्रन्थः सादरमर्पितः ॥

इति ।

शकस्य हायने पूर्णे द्विद्व्यष्टशशि (१८२२) पूरणे ।
बालालंकारनामाख्यं ग्रन्थः संपूर्णतामगात् ॥

इति श्रीमच्चित्तपावनजातीयगार्ग्यकुलोत्पन्नकेशवभट्टात्मजपर्वतीदारगर्भजस्य प्रभाकरशास्त्रिणः कृतिषु बालालंकारः संपूर्णतामगात्।

श्रीदत्तात्रेयः प्रसन्नोस्तु ॥

॥ बालालंकारः समाप्तः ॥

काव्यग्रन्थाः।

नाम.		की.रु.आ.	ट.म.रु.आ.
४७८ काव्यमंजरी छपके तयार है.	क	१-८	०-१
४७९ गीतगोविन्द संस्कृतटीका और भाषाटीका	क	१-४	०-३
४८० माघकाव्य (शिशुपालवध) सटीक संपूर्ण	क	२-८	०-६
४८१ ,, ,, ३ सर्ग	क	०-८	०-१
४८२ ,, ,, ९ सर्ग	क	१-४	०-२
४८३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	नि	२-०	०-४
४८४ भर्तृहरिशतकत्रयसंस्कृतटीका और भाषाटीका	क	१-२	०-२
४८५ ,, तथा रफ्	क	१-०	०-२
४८६ वैराग्यशतक संस्कृतटीका और भाषाटीका.	क	०-६	०-१२
४८७ भोजप्रबंध भाषाटीका	क	१-४	०-॥
४८८ भोजप्रबन्धकेवलभाषा ग्लेजकागज	क	०-१२	०-१॥
४८९ भोजप्रबंध मूलमात्र	क	०-७	०-१
४९० ऋतुसंहार काव्य भाषाटीका और संस्कृतटीकासह	क	०-७	०-१
४९१ रघुवंश मल्लीनाथकृत संजीवनी टीका और टिप्पणी सहित जिल्दबंद ग्लेज	२	१-८	०-४
४९२ ,, ,, तथा रफ	२	१-४	०-४
४९३ रघुवंशसटीक बारीक अक्षर सादा	क	०-१२	०-२
४९४ रघुवंश सटीक १ सर्गसे ९ सर्गतक	क	०-९	०-१
४९५ ,, ६ सर्गसे १० सर्गतक	क	०-९	०-१
४९६ कुमारसंभव सटीक	२	१-४	०-३
४९७ मूर्खशतक भाषाटीका	क	०-१	०-॥
४९८ दशकुमारचरित्र सटीक	नि	१-८	०-३
४९९ गीतगोविन्दमूल	क	०-३	०-॥
५०० हितोपदेश भाषाटीका अतिउत्तम	क	१-४	०-३
५०१ हितोपदेश मूल	२	०-८	०-१
५०२ रामकृष्णविलोमकाव्य	ग	०-४	०-॥
५०३ [illegible]	१	०-४	०-॥

५०४ भामिनीविलास मूल	१	०-४	०-॥
५०५ ,, भाषाटीका	२	१-०	०-२
५०६ मेघदूतकाव्यसटीक	नि	०-६	०-१
५०७ मेघदूत सान्वय भाषाटीका	क	०-८	०-१
५०८ रघुवंश भाषाटीका पदयोजना तात्पर्यार्थ और सरलार्थसहित	२	३-८	०-७
५०९ पद्यावलीअनेकमहानुभावोंके संग्रहीतश्लोक	१	०-८	०-१
५१० कविरहस्यं सटिप्पणी कं०	गो	०-६	०-॥
५११ कृष्णामृततरङ्गिका सटीक	गो	०-५	०-॥
५१२ चौरपञ्चाशिका टिप्पणीसहित	गो	०-२	०-॥
५१३ कलिविडम्बन मूल	गो	०-२	०-॥
५१४ कलिविडम्बन भाषाटीकासहित	१	०-४	०-॥
५१५ सौन्दर्यलहरी सटिप्पण	गो	०-३	०-॥
५१६ कटाक्षशतक सटिप्पण	गो	०-३	०-॥
५१७ भावशतक सटिप्पण	गो	०-३	०-॥
५१८ आर्याशतक सटिप्पण	गो	०-२	०-॥
५१९ कामाक्षीस्तुतिशतक सटिप्पण	गो	०-३	०-॥
५२० अम्बाष्टक सटिप्पण	गो	०-२	०-॥
५२१ प्रशस्तिकाशिका	गो	०-३	०-॥
५२२ मक्तिरत्नावली	१	०-४	०-॥
५२३ घटकर्परकाव्य भाषाटीका	क	०-२	०-॥
५२४ राक्षसकाव्यसंस्कृतटीकाऔरभाषाटीकासहित	२	०-२	०-॥
५२५ शृंगारतिलक भाषाटीका सहित	२	०-४	०-॥
५२६ शृंगारादिनवरस निरूपण भाषाटीका-(शृंङ्गार का अतीव चमत्कारी ग्रन्थ)	२	०-६	०-१
५२७ मध्वविजय	नयु	०-१२	०-२
५२८ अश्वघाटी काव्य भा० टी०	क	०-४	०-॥
५२९ राधाविनोद काव्य भाषाटीका	क	०-२	०-॥
५३० प्रेमलतिका भाषाटीका	क	०-२	०-॥
५३१ पञ्चतंत्र भाषाटीका	क	२-०	०-४
५३२ अमरुशतक शंकराचार्यकृत	२	०-१०	०-१

५५५ मरहट्टा सरदार और रौशनआरा औरंग-
जेबकी पुत्रीका प्रेम .... क ०

५५६ आत्मस्तुति प्रहसन भाषामें .... क ०-

५५७ मनहरण उपन्यास .... क ०-४

५५८ राजेंद्रमोहिनी उपन्यास .... क ०-२

५५९ एज यू लाइक इट् (शेक्सपीयर कृत) नाटक पु०
गोपीनाथ एम. ए. जयपुर राजवकीलकृत २ १-०

५६० अदालतका स्वप्न भाषामें .... क ०-२

५६१ प्रणयीमाधव (नीतिपूर्ण तथा शिक्षादायक
उपन्यास) .... क १-४

चम्पूग्रन्थाः ।

५६२ भागवतचम्पू सटिप्पण .... गो १-०

५६३ भार्गवचम्पू सटिप्पण .... गो ०-६ ०

५६४ नृसिंहचम्पू २ ०-४ ०

५६५ रामायणचम्पू .... नि ०-१२ ०

५६६ रघुनाथविजयचम्पू सटिप्पण .... गो ०-४ ०

५६७ श्रीनिवासचम्पू सटिप्पण .... गो ०-१२ ०

५६८ आनंदवृंदावनचम्पू .... म ३-० ०

कोशग्रन्थाः ।

५६९ अमरकोशरामाश्रमीटीकासहित .... नि ४-० ०-

५७० अमरकोशसटीक .... टी १-४ ०-

५७१ अमरकोश भाषाटीका शब्दानुक्रमणिका क १-८ ०-

५७२ अमरकोश मूल .... क ०-७ ०-१॥

५७३ अमरकोष मूल छोटे अक्षरका गुटका क ०-५ ०-१